

B O S A N S K I J E Z I K

ČASOPIS ZA KULTURU BOSANSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA
JOURNAL FOR CULTURE OF BOSNIAN LITERARY LANGUAGE

10

B O S A N S K I J E Z I K
ČASOPIS ZA KULTURU BOSANSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA
JOURNAL FOR CULTURE OF BOSNIAN LITERARY LANGUAGE

10

UREDNIŠTVO / EDITORIAL BOARD

Ahmet Kasumović, Remzija Hadžiefendić-Parić, Amira Turbić-Hadžagić, Marica Petrović,
Marijana Nikolić, Sead Nazibegović, Azra Verlašević, Izet Beširović

Glavni i odgovorni urednik / Editor-in-Chief

Refik Bulić

Urednički savjet / Board of consulting editors

Josip Baotić (Sarajevo)	Mario Brdar (Osijek)
Wayles Browne (Ithaca)	Zrinjka Glovacki-Bernardi (Zagreb)
Enver Halilović (Tuzla)	Hasnija Muratagić-Tuna (Sarajevo)
Senahid Halilović (Sarajevo)	Ivo Pranjković (Zagreb)
Dževad Jahić (Sarajevo)	Josip Silić (Zagreb)
Marko Jasenšek (Maribor)	Yusuf Ziya Sümbüllü (Aydın)
Najil Kurtić (Tuzla)	Aleksander Urkom (Budapest)

Lektori / Language editors

Autori

Časopis je indeksiran u / The journal is indexed in
EBSCO, C.E.E.O.L. (Central and East European Online Library),
MLA (Modern Language Association)

Dizajn / Design by

Maja Hrvanović

Izdavač i adresa Uredništva / Address of publisher and editors

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Odsjek za bosanski jezik i književnost
Dr. Tihomila Markovića 1
75000 TUZLA
Bosna i Hercegovina

Časopis izlazi jednom godišnje.

UDK 811.163.43

ISSN 1512-5696

B O S A N S K I J E Z I K

ČASOPIS ZA KULTURU BOSANSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA
JOURNAL FOR CULTURE OF BOSNIAN LITERARY LANGUAGE

10

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Odsjek za bosanski jezik i književnost

Faculty of Philosophy of Tuzla University
Department for the Bosnian Language and Literature

Tuzla, 2013.

SADRŽAJ

TABLE OF CONTENTS

RASPRAVE I ČLANCI

Halid Bulić

O „veznim sredstvima“ zavisnoupitnih klauza / On the “Linking Words“ of Subordinate Interogative Clauses 9

Edna Klimentić

Funkcija i značenje pridjeva *bijel* u usmenoj narodnoj poeziji / The Function and Meaning of the Adjective *White* in Folk Poetry 19

Refik Bulić

Akcent promjenljivih vrsta riječi u arhaičnijim govorima živiničkoga kraja uz gornji tok Spreče / Stress of Inflected Parts of Speech in the More Archaic Speeches of Živinice Area along the Upper Stream of Spreča River 27

Tanja Pavlović – Sanel Hadžiahmetović Jurida – Alma Jahić

The Role of *TAP* in Translation Process Research / Uloga metode *TAP* u istraživanju prevođenja kao procesa 47

Azijada Zahirović

Ratno pismo Alme Lazarevske: Nova iskrenost ili dokumentiranje užasa (Sarajevski pasijans) / Alma Lazarevska's war letter: The New Truthfulness or Documenting Horrifices (*Sarajevo's passions*) 63

Demir Alihodžić

Postcolonial African Writers' Attitudes towards English as Reflected in Their Writings / Stavovi postkolonijalnih afričkih pisaca prema engleskom jeziku u njihovim pisanjima.. 81

PRILOZI

Sead Nazibegović

Nastavni sat sa Skenderom: Jezik Skendera Kulenovića u nastavi bosanskoga jezika i književnosti 95

Najil Kurtić

Novine u Bosni u osmanskome periodu i nacionalno samoidentificiranje Bošnjaka 107

PRIKAZI, OCJENE OSVRTI

Edna Klimentić

Uz deseti broj časopisa *Bosanski jezik* (ISSN 1512-5696) 129

Upute za autore / Guidelines for Authors 135

RASPRAVE I ČLANCI

UDK: 811.163.4*3'367.335.2

Originalni naučni rad / Original scientific paper

Primljen / Received on 19. 10. 2013.

Prihvaćen za objavljivanje /

Accepted for publication on 25. 12. 2013

Halid BULIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

O “VEZNMIM SREDSTVIMA” ZAVISNOUPITNIH KLAUZA

U ovom radu razmatra se pitanje postojanja veznih sredstava zavisnoupitnih klauza. Pokazuje se da se zavisnoupitne klauze u svim slučajevima u sastav složene rečenice uvode bez junktora, asindetski, što je suprotno uobičajenom shvatanju koje se navodi u gramatičkoj literaturi.

Ključne riječi: junktor, upitne riječi, upitne rečenice, zavisnoupitne klauze, odnosno klauze, asindetsko povezivanje klauza

1. Gramatički tekstovi u kojima se govori o zavisnoupitnim klauzama uglavnom spominju i “vezna sredstva” kojima se te klauze povezuju s osnovnom rečenicom. Veznim se sredstvima tih klauza smatraju *upitne riječi*. Priznaje se, dakle, da određene riječi ili konstrukcije imaju ulogu povezivanja, odnosno da postoje *junktori* zavisnoupitnih klauza.¹

¹ U ranijim se tekstovima, naravno, ne koristi termin *junktor*, nego *veznik*, *subordinator* i sl. Termin *junktor* uveli smo da bi se terminološki razdvojila različita značenja koja su se ranije pripisivala pojmu *veznik*. Riječju *veznik* označavala se i *vrsta riječi* i *dio rečenice*, što je nepraktično i metodološki pogrešno. Zato smo predložili da se naziv *veznik* zadrži samo za vrstu riječi, a za dijelove rečenice koji vrše ulogu povezivanja predložili smo naziv *junktor*. Junktori su definirani kao *riječi ili funkcionalno povezane grupe riječi koje povezuju homofunkcionalne jedinice u prostoju ili složenoj rečenici ili koje uvode zavisnu klauzu u sastav složene rečenice*. U skladu s tim veznicima su definirani kao *nepromjenljive riječi koje u rečenici uvijek vrše ulogu junktora i ne vrše pritom funkciju nijednog od šest temeljnih rečeničnih dijelova (subjekt, predikat, objekt, adverbijal, atribut, apozicija)* (usp. Bulić 2013 i Bulić 2013a).

1.1. Tako se u Brabec – Hraste – Živkovićevoj *Gramatici* (1966: 206) spominju “**zavisno-upitne** rečenice koje se vežu upitnim zamjenicama *tko? što? kakav?* itd. i upitnim priložima *gdje? kamo? kuda? kako? Vidjet ćemo tko je vjera, a tko nevjera. Pitamo te gdje će se podići nova centrala*”.

1.2. R. Katičić u svojoj *Sintaksi* (1986: 337) navodi da “zavisno upitne rečenice nemaju posebnih veznika niti drugih vezničkih riječi nego upitne riječi, koje u ishodišnim rečenicama što se uvrstavaju označuju preobliku pitanja, pri uvrštavanju dobivaju funkciju vezničkih riječi za zavisno upitne rečenice” pa se stoga “kao vezničke riječi javljaju (...) u zavisno upitnim rečenicama sve upitne riječi”.

1.3. U *Gramatici srpskohrvatskog jezika za strance* (Mrazović – Vukadinović 1990: 391–393) upitne su riječi (upitne riječce, upitne zamjenice i upitni prilozi) svrstane u “ostale subjektivne elemente”, dakle nisu *subjunktori*, ali imaju “vezničku funkciju povezivanja podređenih/zavisnih rečenica sa nadređenom rečenicom ili sa nekom neglagolskom reči (imenicom, pridevom, prilogom ili zamenicom)” (Mrazović – Vukadinović 1990: 391).

1.4. Kao i u Katičićevoj *Sintaksi*, u *Hrvatskoj gramatici* (Barić i dr. 1997: 523) navodi se da “vezničke riječi zavisno upitnih rečenica jesu sve upitne riječi, sve koje u ishodišnoj rečenici što se uvrštava označuju preobliku pitanja: *li, da li, je li; tko, što, koji, kakav, čiji; kako, kuda, kamo, gdje, odakle, dokle, koliko, kada*”. Jedan od primjera u *Hrvatskoj gramatici* pokazuje kako je “zavisno složena rečenica *Tek poslije ćemo doznati tko je došao i što se desilo* nastala (...) zavisno upitnim uvrštavanjem od ishodišnih:

1. *Tek poslije ćemo doznati to.*
2. *Tko je došao i što se desilo?*” (usp. Barić i dr. 1997: 523).

Pritom “upitna riječ *tko* iz ishodišne rečenice postaje uvrštavanjem zavisno upitna veznička riječ”.² Dalje se navodi da “u daljnjoj preoblici pokazna se zamjenica *to* najčešće izostavlja, a značenje joj prelazi na vezničku riječ”; dobija se, dakle, iskaz “*Tek poslije ćemo doznati tko je došao i što se desilo*”. Međutim, ne može se prihvatiti objašnjenje da značenje zamjenice *to* prelazi na “vezničku riječ”. Kad bi značenje zbilja prelazilo na takav način, onda bi se na upitno značenje riječi *tko* nadogradilo i *pokazno* značenje koje nosi riječ *to*. Prema našem jezičkom osjećaju riječ *tko* u primjeru *Tek poslije ćemo doznati tko je došao i što se desilo* nema u sebi nikakvog drugog značenja osim upitnog. Značenje kataforički upotrijebljene zamjenice *to* ne prelazi ni na što, pogotovo ne na upitnu riječ koja slijedi poslije nje.

² Ovom se prilikom zanemaruje činjenica da osim riječi *tko* u navedenoj rečenici 2 postoji i upitna riječ *što*, odnosno da ta ishodišna rečenica i sama sadrži dvije ishodišne rečenice. Međutim, to nije mnogo bitno za pojave kojim se mi bavimo u ovom tekstu.

Ustvari, cijela zavisna klauza služi kao eksplikacija značenja zamjenice *to*, a upitna riječ *tko* zavisnoj klauzi samo daje upitno značenje.³

1.5. I novije gramatike bosanskog jezika podrazumijevaju da se zavisnoupitne objekatske klauze za osnovnu klauzu vežu “svim upitnim riječima (upitnim riječama, upitnim zamjenicama, upitnim priložima i dr.)” (Jahić – Halilović – Palić 2000: 423), odnosno da su “u složenu rečenicu uvedene (...) upitnim riječima: *da li, kada, čija, gdje, koji* itd.” (Čedić 2001: 211).

1.6. Ž. Stanojčić i Lj. Popović (2004: 305) eksplicitno tvrde da upitne riječi u zavisnoupitnim rečenicama imaju ulogu subordinatora. Po njima se u zavisnoupitnim rečenicama “kao subordinatori upotrebljavaju: 1) upitne rečice *da li i li (...)*; (2) upitne zamenice i prilozima (*ko, šta, koji* itd.; *gde, kad, kako* itd.)”.

1.7. U Silić – Pranjkovićevoj *Gramatici* (2005: 333, 353) govori se o *zavisnoupitnim objektnim rečenicama* (2005: 333) i *zavisnoupitnim atributnim rečenicama* (2005: 353). *Objektne* su one “u kojima zavisna surečenica ima oblik upitne rečenice ovisan o oblicima glagola koji označuje pitanje, zahtijevanje, govorenje, mišljenje i sl.” (Silić – Pranjković 2005: 333). Razlikuje se više vrsta ovakvih rečenica i za svaku se vrstu navode posebna “vezna sredstva”: upitni prilozima (*gdje, kamo, kuda, dokle, odakle; kada, otkada, dokad; kako; koliko*), “upitni pridjevi” (*kakav, kakva, kakvo*), “uzročni upitni prilozima ili prijedložni izrazi” (*zašto, zbog čega*) te u općepitnim rečenicama upitne zamjenice (*tko, koji, čiji, što* i sl.) i “upitni veznici” *li* i *da li*.

S druge strane, zavisnoupitne atributne rečenice “pretpostavljaju imensku riječ (antecedent) upitnoga značenja u osnovnoj surečenici”, a “u službi veznih sredstava dolaze upitne zamjenice ili upitni prilozima” kao što su *tko, što, koji (koja, koje), čiji (čija, čije), kakav (kakva, kakvo), kako, gdje, kamo, kuda*. U primjerima koji su navedeni kao ilustracija prethodnih tvrdnji kao “antecedent upitnog značenja” koristi se riječ *pitanje*, naprimjer, *Postavlja se pitanje tko je prvi počeo* (usp. Silić – Pranjković 2005: 353).

Pranjković i u novijim radovima tvrdi da su upitne zamjenice u službi veznih sredstava. Govoreći o *hibridizaciji* i *hibridnim riječima*, on navodi: “Svojevrсна je hibridizacija i pojava da se zamjeničke riječi javljaju u službi veznih sredstava

³ U vezi sa sličnim Katičićevim razmišljanjem o uzročnim “veznicima”, konkretno o “vezniku” *zato što*, M. Kovačević kaže da smatra “neosnovanim (...) tvrdnje R. Katičića (ponavljane uz svaki uzročni veznik): ‘Zavisna klauza sa *što* (...) preuzela je tu od ispuštenog priloga ZATO sve uzročno značenje’ (...). Netačne su, jer kataforski zamjenički prilog dobija uzročno značenje od zavisne klauze, tako da nije logično tvrditi da ona od njega preuzima ono što je on od nje dobio. Stoga cijeli Katičićev model sintaksičkih uvrštenja i semantičkih obrazloženja zavisnih klauza (ne samo uzročnih) ne počiva na nekim čvršćim naučnim argumentima” (Kovačević 1998: 287–288).

(subjunktora). To posebno vrijedi za upitne zamjenice koje dolaze u službi veznika zavisnoupitnih rečenica” (Pranjkočić 2012: 196). O ovome usp. i Pranjkočić 2010: 402.

2. U svim spomenutim gramatičkim tekstovima smatra se da su upitne riječi u zavisnoupitnim rečenicama *vezna sredstva*, odnosno *junktori*. Ipak, smatramo da se ne može dokazati da upitne riječi u zavisnoupitnim rečenicama imaju junktorsku ulogu. Usporedimo sljedeće primjere:

1. Koliko je sati? Ko je došao? Ima li tamo neko poznat? Da li su gladni? Zar nije kasno?
2. Pitala je koliko je sati. Pitala je ko je došao. Pitala je ima li tamo neko poznat. Pitala je da li su gladni. Zapitala se zar nije kasno.

2.1. Potcrtane konstrukcije u primjerima (1) i (2) formalno su potpuno identične. Upitne riječi u primjerima (1), dakle u prostim upitnim rečenicama, imaju samo upitno značenje. Pitanje je kakvu ulogu imaju upitne riječi u primjerima (2), odnosno u zavisnoupitnim rečenicama. Sigurno je da te riječi i dalje imaju upitno značenje. Pitanje je služe li one za povezivanje klauza, kako se tvrdi u literaturi. Po našem shvatanju, upitne riječi u zavisnoupitnim rečenicama nimalo ne sudjeluju u povezivanju klauza u složenu rečenicu. One ne služe da *uvode zavisnu klauzu u sastav složene rečenice* niti da između klauza uspostave određene značenjske odnose. Značenjski odnos koji se uspostavlja između osnovne i zavisne klauze u složenoj rečenici sa zavisnoupitnom klauzom zavisi isključivo od značenja samih klauza. To nas navodi na zaključak da su osnovna i zavisna klauza spojene *asindetski*, bez junktora, a jedinice *koliko, ko, li, da li, zar* i sl. i u prostoj i u složenoj rečenici imaju istu funkciju – upitnu.

2.2. Kada kažemo da *upitne riječi* imaju istu funkciju, ne želimo ustvrditi da su direktno pitanje i indirektno pitanje (zavisnoupitna rečenica) iste pojave. Tvrđimo samo da, sintaksički i semantički gledano, *upitne riječi* daju rečenici (i prostoj i zavisnoj) upitno značenje i u jednom i u drugom slučaju, a ne vrše pritom junktorsku ulogu ni u najmanjoj mjeri. Pritom se podrazumijeva da upitna rečenica i složena rečenica sa zavisnoupitnom klauzom nemaju istu ilokutivnu snagu, odnosno od njih se ne očekuje isti efekt. Na direktno pitanje, kao što su rečenice u primjerima (1), očekuje se odgovor, a na pitanje u zavisnoupitnoj klauzi ne očekuje. Složene rečenice sa zavisnoupitnom klauzom u primjerima (2) samo su izvještavanje o pitanju. Nekad složena rečenica sa zavisnoupitnom klauzom može biti pitanje o pitanju, kao u primjeru *Pita li te iko jesi li gladan?*. U navedenom primjeru očekuje se odgovor na upit iz glavne klauze (*Pita li te iko*), a ne i na upit iz zavisnoupitne klauze (*jesi li gladan*), što jasno pokazuje pragmatičku razliku među njima. Također

i pravopis ukazuje na razliku između proste upitne rečenice i zavisnoupitne klauze, budući da se upitnik stavlja samo na kraju prostih upitnih (*Jesi li gladan?*) ili na kraju složenih rečenica sa zavisnoupitnom kaluzom koje su i same pitanja o pitanju (*Pita li te iko jesi li gladan?*). S druge strane, složene rečenice sa zavisnoupitnom klauzom koje predstavljaju *izvještavanje o pitanju* neće imati upitnik na kraju (*Pitam te jesi li gladan.*). Upitnikom se ne završavaju ni poticajne rečenice koje sadrže zavisnoupitnu klauzu (*Kaži mi jesi li gladan.*). Komunikacijski je cilj u navedenim primjerima određen značenjem osnovne klauze i on nema utjecaja na ponašanje upitnih riječi. One ni u kom slučaju nemaju junktorsku funkciju.

3. Vidjeli smo da primjeri (1) i (2) pokazuju da se upitne rečenice “ugrađuju” u složenu rečenicu sa zavisnoupitnom klauzom bez izmjena.⁴ Međutim, formalna podudarnost upitne rečenice i zavisnoupitne klauze nije ni nužan ni dovoljan uvjet gramatičnosti i prihvatljivosti složene rečenice sa zavisnoupitnom klauzom, niti je treba uzimati u obzir kao značajan faktor prilikom određivanja statusa i funkcije upitnih riječi.

3.1. Tako, naprimjer, ako zavisnoupitnu klauzu posmatramo kao transformaciju rečenice u kojoj je pitanje izrečeno putem *upravnog govora*, onda se u nekim slučajevima mogu uočiti i promjene. M. Minović (1987: 93) navodi primjer *Pitao nas je: “Kada ćete doći?”* i *Pitao nas je kada ćemo doći*. Osim intonacije, razlika u navedenim rečenicama jeste i promjena glagolskog oblika *ćete* u *ćemo*, pitanje je prepričano (usp. Minović 1987: 94). Iste se promjene dešavaju i kad je upitna riječ u primjeru zamjenica: *Pitao me je: “Ko si ti?”* > *Pitao me je ko sam ja*. Takve su promjene nužna kontekstualna prilagođavanja i ne smiju se uzimati u obzir kao eventualni dokaz tvrdnje da je riječ *ko* u upravnom govoru (upitna) zamjenica, a u zavisnoupitnoj rečenici (upitni) veznik niti da je ona uopće junktor. Navedene promjene glagolskog oblika nemaju veze s gramatičkim ponašanjem riječi *ko* (ili *kada*, *li*, *šta* ili bilo koje druge riječi u sličnoj sintaksičkoj situaciji). To pokazuju i slučajevi u kojima nema takvih prilagođavanja glagolskih oblika, kao što je u sljedećem Minovićevu primjeru (usp. Minović 1987: 94): *Majka je pitala: “Kakvo*

⁴ U literaturi postoje i koncepti koji malo drukčije predstavljaju odnose proste upitne rečenice i zavisnoupitne klauze. Usp. sljedeći odlomak: “Naime svi odnosi (kad je riječ o uporabi čestica/čestičnih skupina i veznika/vezničkih skupina *da li*, *li*, *da li da*, *da*) koji postoje u jednostavnoj upitnoj rečenici istovjetni su s odnosima u izričnoj upitnoj rečenici. To se objašnjava time što se jednostavna rečenica može razumjeti u kontekstu implicite (neeksplicirane) izričnosti, tj. glavna se rečenica podrazumijeva iako nije eksplicirana. (U svakoj je upitnoj rečenici ona uvijek barem ova: *Pitam*)” (Hudeček – Vukojević 2007: 225). Takvi koncepti donekle negiraju i samo postojanje prostih rečenica, s čime se ne možemo složiti, ali bitno je da se i u njima podrazumijeva da izrazi s upitnim značenjem *da li*, *li*, *da li da*, *da* funkcioniraju u istim odnosima i u zavisnoupitnoj klauzi i u (prividno) prostoj upitnoj rečenici.

je vrijeme napolju?” : Majka je pitala kakvo je vrijeme napolju. Gramatički subjekt i u glavnim i u zavisnim klauzama su imenice, a ne zamjenice i nema ni potrebe ni mogućnosti za bilo kakva kontekstualna prilagođavanja. Navedene transformacije ni u kojem slučaju ne utječu na ponašanje ili funkciju upitnih riječi.

3.2. S druge strane, eventualna formalna podudarnost između prostih upitnih rečenica i zavisnih *odnosnih* rečenica ne može se uzimati kao dokaz za bilo kakve tvrdnje koje se tiču zavisnoupitnih klauza ili njihovih veznih sredstava. Usporedimo primjere (3), (4) i (5):

(3) Čiji si kaput obukao?

(4) Pitala je čiji si kaput obukao.

(5) U mom komšiluku živi čovjek čiji si kaput obukao.

Potcrtane su konstrukcije formalno identične. Primjer (3) predstavlja jednu prostu upitnu rečenicu. Primjer (4) predstavlja složenu rečenicu sa zavisnoupitnom klauzom. U toj zavisnoj klauzi riječ *čiji* ima upitnu funkciju, odnosno značenje, dakle ponaša se kao i u primjeru (3). Ne služi za povezivanje, odnosno uvođenje zavisne klauze u sastav složene rečenice. U primjeru (5) potcrtana konstrukcija je odnosna klauza. U njoj se riječ *čiji* odnosi na ono što je označeno imenicom *čovjek* iz osnovne klauze. Ona predstavlja vezu između tih klauza, odnosno služi da uvede zavisnu odnosnu klauzu u sastav složene rečenice. Junktorska uloga koju riječ *čiji* ima u primjeru (5) ne može se, pak, uzimati kao argument protiv tvrdnje da riječ *čiji* u primjeru (4) nije junktor. Osim navedene funkcionalne razlike između upotrebe riječi *čiji* u primjerima (4) i (5), uočljivo je da je velika razlika u značenju između rečenice iz primjera (3) i potcrtane konstrukcije u primjeru (5). S druge strane, razlika između rečenice iz primjera (3) i potcrtane konstrukcije iz primjera (4) dominantno je pragmatičke prirode, a ne sematičke, i uvjetovana je, kao što smo ranije pojasnili, kontekstom, odnosno osnovnom klauzom u primjeru (4), a ne promjenama koje se tiču upitne riječi *čiji*.

3.3. Iako riječ *čiji* u primjerima (4) i (5) ima isti oblik i pojavljuje se u konstrukcijama koje su također formalno identične, ne treba da iznenađuje činjenica da ona u jednom slučaju nije junktor, a u drugom jeste. Priroda zavisnoupitnih klauza i zavisnih odnosnih klauza veoma se razlikuju pa tako i uloga *upitnih*, odnosno *odnosnih* riječi u njima.⁵ Veliku razliku između funkcije i značenja koje ima riječ

⁵ Gramatike u poglavljima o morfologiji obično zajednički obrađuju upitne i odnosne riječi, prije svega upitne i odnosne zamjenice. S morfološkog stajališta to je najčešće opravdano, jer su promjene upitnih i odnosnih zamjenica, odnosno njihove paradigme sasvim identične i praktično je navoditi ih samo jedanput. Međutim, kad se govori o upitnim i odnosnim riječima, treba uzeti u obzir još neke činjenice. Prije svega, sličnu “dvostrukost funkcija” mogu imati i prilozi, to jest prilozi istog oblika nekad mogu biti i

čiji u zavisnoupitnoj i u odnosnoj klauzi pokazuju i mogućnosti inverzije klauza u rečenicama iz primjera (4) i (5). Inverzija je prikazana u primjerima (4a) i (5a):

(4a) Čiji si kaput obukao, pitala je.

(5a) *Čiji si kaput obukao, u mom komšiluku živi čovjek.

U primjeru (4a) inverzija je moguća. Pritom ne treba poistovjećivati navedenu inverziju sa rečenicom u primjeru (6), u kojoj je prisutan upravni govor:

(6) “Čiji si kaput obukao?”, pitala je.

Rečenica iz primjera (6) ustvari je inverzija rečenice iz primjera (6a), a ne one iz primjera (4):

(6a) Pitala je: “Čiji si kaput obukao?”

S druge strane, u složenoj rečenici s odnosnom klauzom iz primjera (5) nije moguća jednostavna inverzija, odnosno postavljanje zavisne klauze s lijeve strane osnovne, što pokazuje primjer (5a). Međutim, u odnosnim je klauzama dopušteno drukčije pomjeranje, koje u pravom smislu pokazuje prirodu odnosnih klauza i razliku između upitnih i odnosnih riječi u zavisnim klauzama:

(5b) Čovjek čiji si kaput obukao živi u mom komšiluku.

Primjer (5b) pokazuje da zavisna klauza ne može doći s lijeve strane svog antecedenta, riječi iz osnovne klauze na koju se odnosi. To je, dakle, jedna od značajnih razlika koja pokazuje da ponašanje riječi *čiji* koje ona ima u zavisnoupitnoj klauzi ne treba uzimati kao značajan faktor prilikom analize ponašanja te riječi u odnosnoj zavisnoj klauzi, makar te klauze bile formalno podudarne. To isto važi i za druge riječi koje mogu imati i upitno i odnosno značenje.

4. U ovom radu predstavili smo jedno značajno pitanje prirode složenih rečenica sa zavisnoupitnom klauzom. Klauze se u zavisnosloženoj rečenici mogu povezivati sindetski (pomoću junktora) i asindetski (bez upotrebe junktora). Dosadašnja gramatička literatura prikazivala je zavisnoupitne klauze kao vrstu zavisnih klauza

upitni i odnosni. Tako je prilog *kako* u rečenicama **Kako si?** ili *Pitala je kako si* – upitni prilog, a u rečenici *Nije se ponašao kako dolikuje moralnom čovjeku* – *kako* je odnosni prilog. Dalje, upitne riječi obuhvataju i riječce poput *li*, *zar* ili konstrukcije tipa *da li*, koje nikad ne mogu biti odnosne riječi niti uvoditi odnosne klauze u sastav složene rečenice. I na kraju, treba znati da postoji bar jedna riječ koja je slična “upitno-odnosnim” riječima, a koja “može imati službu odnosne, ali ne i upitne riječi. To je riječ *otkako*, usp. **Otkako se zaposlio, slabo se druži s nama** : ***Otkako se zaposlio?**” (Bulić 2013: 99).

koje se s osnovnom klauzom povezuju sindetski. Ovdje je pokazano da za takve tvrdnje nema dokaza i da se zavisnoupitne klauze u sastav složene rečenice uvijek uvode asindetski.

Literatura

- Barić, Eugenija, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Slavko Pavešić, Mirko Peti, Vesna Zečević, Marija Znika (1997), *Hrvatska gramatika*, II. promijenjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb
- Brabec, Ivan, Mate Hraste, Sreten Živković (1966), *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb
- Bulić, Halid (2013), *Veznici u savremenom bosanskom jeziku*, doktorska disertacija u rukopisu, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
- Bulić, Halid (2013a), “Veznici i junktori u bosanskom jeziku – teorijsko i terminološko razgraničenje”, *Bosnistika plus* I/1, Institut za bosanski jezik i književnost u Tuzli, Tuzla, 31–47
- Čedić, Ibrahim (1999), *Školski rječnik lingvističkih termina u bosanskom jeziku*, Institut za jezik, Sarajevo
- Hudeček, Lana, Luka Vukojević (2007), “Da li, je li i li – normativni status i raspodjela”, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 33, Zagreb, 217–234
- Jahić, Dževad, Senahid Halilović, Ismail Palić (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica
- Katičić, Radoslav (1986), *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, ČGP Delo, OOUR Globus, Izdavačka djelatnost, Zagreb
- Kovačević, Miloš (1998), *Sintaksa složene rečenice u srpskom jeziku*, Raška škola, Beograd; Srpsko prosvjetno i kulturno društvo Prosvjeta, Srbinje
- Minović, Milivoje (1987), *Sintaksa srpskohrvatskog – hrvatskosrpskog književnog jezika za više škole. Rečenica, padeži, glagoli*, Svjetlost, OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo
- Mrazović, Pavica, Zora Vukadinović (1990), *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci; Dobra vest, Novi Sad
- Pranjković, Ivo (2010), “Zamjenica, prilog, čestica i veznik ‘što’”, *Riječki filološki dani* 8, Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka, 401–408
- Pranjković, Ivo (2012), “Hibridni oblici i vrste riječi”, *Sarajevski filološki susreti I: Zbornik radova (knjiga I)*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 191–199
- Silić, Josip, Ivo Pranjković (2005), *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb

Stanojčić, Živojin, Ljubomir Popović (2004), *Gramatika srpskoga jezika. Udžbenik za I, II, III i IV razred srednje škole*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd

Adresa autora
Author's address

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Franje Račkog 1
71000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina
halid.bulic@ff.unsa.ba

ON THE “LINKING WORDS” OF SUBORDINATE INTEROGATIVE CLAUSES

Summary

This paper analyses the possibility of existence of linking words (junctors) of subordinate interrogative clauses (indirect questions). It is shown that subordinate interrogative clauses are always included in the structure of the complex sentence asyndetically, without junctors. That opinion is different than usual one, mentioned in the grammatical literature.

Key words: junctor, question words, wh-words, interrogative sentences, subordinate interrogative clauses, relative clauses, asyndetical linking clauses

UDK: 811.163.4*3'367.623:398.8

Pregledni rad / Review paper

Primljen / Received on 18. 8. 2013.

Prihvaćen za objavljivanje /

Accepted for publication on 25. 12. 2013.

Edna KLIMENTIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

FUNKCIJA I ZNAČENJE PRIDJEVA *BIJEL* U USMENOJ NARODNOJ POEZIJI

U radu se govori o funkcijama i značenju pridjeva *bijel* u usmenoj narodnoj poeziji. Iščitavanjem dviju zbirki usmene narodne književnosti utvrđeno je da se taj pridjev često pojavljuje kao dio ustaljenih konstrukcija. U tom smislu cilj je rada otkriti moguće jezične funkcije i značenja koja ima u usmenoj narodnoj poeziji.

Ključne riječi: pridjev *bijel*, usmena narodna književnost, semantika, funkcija

UVOD

U dosadašnjim razmatranjima usmenog narodnog stvaralaštva isticane su vrijednosti sa lingvističkoga aspekta, ali se vrlo malo govorilo o funkciji i značenju boja u usmenom narodnom stvaralaštvu. Da je ovaj fenomen neopravdano izostavljan iz detaljnijih lingvističkih analiza pokazuje sveprisutnost boja u ovoj vrsti stvaralaštva. Te se boje najčešće pojavljuju u sprezi sa nekom od imenica koju poblizje određuju, npr. vrani konji, crna zemlja, crna duša, bijeli zubi, bijelo lice... Značaj ovoga fenomena ogleda se i u činjenici da su boje prisutne u svakodnevnoj komunikaciji i da „upotreba boja u govorima Bošnjaka ima naturalno-materijalnu oznaku” (Kasumović 1995: 115). Kao takve one se prenose i u jezik usmenoga narodnog stvaralaštva. Budući da se boje dominantno javljaju u obliku pridjeva, u ovom ćemo se radu osvrnuti na upotrebu pridjeva *bijel* u usmenoj narodnoj poeziji, analizirajući pritom primjere ekscerpirane iz *Antologije bošnjačke usmene lirike*¹ i iz zbirke *Stare narodne pjesme Muslimana BiH*².

¹ Munib Maglajlić (1997), *Antologija bošnjačke usmene lirike*, Alef, Sarajevo.

² Sait Orahovac (1976), *Stare narodne pjesme Muslimana BiH*, Svjetlost, Sarajevo.

1. Ekscerpirani primjeri pokazuju da se bijela boja dominantno javlja u obliku pridjeva³. Značaj ovoga pridjeva uočio je i Alojz Schmauss: „Najradije se primjenjuju obični stalni epiteti (crna gora, britka sablja itd.). Neki dobijaju širu primenu (ljut, oštar, pust), najviše pridev beo” (Schmaus 1959: 71). Ovaj pridjev Schmaus dovodi u vezu sa pridjevom *lijep* i stavlja ih u odnos sinonimičnosti: „pridev *lijep* ne stoji izolovan, već zauzima istaknuto mjesto u krugu drugih prideva (*divan, slavan, svijetao*) sa kojima je vezan izvesnim odnosom epske sinonimnosti.” (1959: 66). U tumačenju praslavenskoga pridjeva *bijel* Petar Skok (1971: 52) iznosi: „*i slavensko i baltičko značenje bijela boja, kao i njemačko weiss 'albus', razvilo se iz svjetlosti, sjaja.*” Govoreći o bijeloj boji kao kulturološkom i lingvističkom problemu, Milka Ivić iznosi da je ovaj pridjev „paralelno s pridjevom sv(ij)etao, razvio posebnu metaforizovanu semantiku, takvu koja je ta dva pridjeva preobratala u izraze sposobne da kvalifikuju u smislu moralne čistote, časnosti, uzdignutosti vrlinom” (Ivić 2000: 37). To znači da se bijela boja ne mora nužno koristiti za označavanje doslovne boje, iako među ekscerpiranim primjerima ima i takvih, npr.: *bijel* behar (MB37), *bijeli* nišani (MB28). U mnogim, pak, ekscerpiranim primjerima bijela boja upravo označava nešto pozitivno, svijetlo.

U kolokacijama u kojim pridjev *bijel* kolocira sa nekim od somatizama (lice, vrat, grlo, ruke) na prvi se pogled čini da je u sinonimičnom odnosu sa pridjevom *lijep*. Uz to, oba pridjeva pružaju jednake mogućnosti prilagođavanju stihovima (pokraćivanje glasa jat, pridjevski vid). Ukoliko imamo u vidu to da se pridjev *lijep* pojavljuje učestalo, ako ne i učestalije od pridjeva *bijel*, onda je nužno zapitati se zašto je izbor narodnog pjevača pao na pridjev *bijel* u primjerima *b'jelo* lice (MS80, MS8, MB1, MB38), *b'jele* ruke (MS103, MS143, MB2, MB16), pod *b'jelim* vratom (MS170). Odabrani pridjev, osim što ukazuje na ljepotu u smislu da je sve što je bijelo ujedno i lijepo, nositelj je značenja čistote, neukaljanosti, čednosti. Bijela boja tradicionalno nosi takve konotacije pa takav izbor nije neočekivan. Kolokacijski odnos uspostavljen na relaciji pridjev – imenica u navedenim primjerima počiva na značenju da je dio reprezent cjeline. Tako *ruke, vrat, lice* i drugi somatizmi predstavljaju osobu u cjelosti pa se može kazati da je ovdje vrlo vješto i uspješno upotrijebljena sinagoga.

Bijela knjiga iz ove poezije ne nosi lošu vijest, ona nagovještava razrješenje nekog problema, donosi svjetlost u živote onih kojih se tiče: da njoj piše listak *b'jele* knjige (MB65), Kad kadiji *b'jela* knjiga dođe (MB65).

U ovoj poeziji pridjev *bijel* nerijetko se nađe i uz imena gradova, pojačavajući na taj način vizualnu i estetsku vrijednost samoga opisa: da idemo *bijelome* Stocu (MB34), Kad stigoše u *bijelo* Livno (O60), Već ti hajde *Novom* *bijelome* (O31), Hajde tamo *bijelu* Mostaru (O32), Odvedoh ga *bijelu* Čajniču (32), Odvedoh ga *bijelom* *Taslidži* (O32).

³ Među ekscerpiranim primjerima pronađen je i primjer verbalizacije koji u osnovi nosi bijelu boju: Jesi l' kćeri *ub'jelila* platno? (MS103).

U službi stalnoga epiteta pridjev se gotovo uvijek nalazi uz imenice dvor, kula, vrata: *b'jela dvora* (MS70, MB33), *bijelu dvoru* (MS15, MB28, MB51, MB64), *b'jelom dvoru* (MB34, , MB47, MB52), *dvoru bijelome* (MB34), *bijeke dvore* (MB46), *dvoru b'jelomu* (MB65).

Ako se hiperboliziraju neke pozitivne osobine onda se to čini prefiksom pre-: *prebijela vila* (MB4⁴), *lice prebijelo* (MB29).

2. Ukoliko posmatramo karakteristike metrike pjesama iz kojih su ekscerpirani primjeri, uočiti ćemo da su pjesme uglavnom spjevane u desetercu, uobičajenom stihu naše usmene narodne poezije. Cenzura u ovom stihu dolazi poslije četvrtog sloga, a ekscerpirani primjeri kolokacija sa pridjevom *bijel* dolaze također poslije četvrtog sloga. U vezi sa vrstom stiha su i druge jezične odlike pridjeva o kojem govorimo, a tiču se zamjene glasa jat i pridjevskoga vida.

U pogledu refleksa glasa jat u ekscerpiranim primjerima uočljiva je restriktivna fonometaplazma: *b'jelu vilu* (MS19, MS11, MS15), *b'jelu kulu* (MS19), *b'jela jaškaka* (MS45), *b'jela dvora* (MS70, MB33), *b'jelo lice* (MS80, MS8, MB1, MB38), *b'jele ruke* (MS103, MS143, MB2, MB16), *pod b'jelim vratom* (MS170), *b'jelog ata* (MB8, MB41), *b'jeloj kuli* (MB9), *b'jelom dvoru* (MB34, MB52), u *b'jelu mećitu* (MB53), *b'jelu dvoru* (MB64), u *dvoru b'jelomu* (MB65), *b'jele knjige* (MB65), *b'jela knjiga* (MB65).

Pored ovih, ekscerpirani su i primjeri sa punim dvosložnim refleksom glasa jat: *pod bijelim vratom* (MS170), *za bijela vrata* (MS177), *svom bijelu dvoru* (MS11, MB28, MB51, MB56), *prebijela vila* (MB4), *tri bijela dana* (MB4), u *kulu bijelu* (MB14), *sa bijela lica* (MB22, MB38), *svom bijelom dvoru* (MB23, MB47), *bijeli nišan* (MB28), *lice prebijelo* (MB29), *bijelome Stocu* (MB34), *dvoru bijelome* (MB34, MB41), *tri bijela dana* (MB34), *bijel behar* (MB37), *niz bijelu kulu* (MB38, MB40), *sa bijele kule* (MB38), *bijeke mejtefe* (MB38), u *bijeke ruke* (MB43), *za bijelo tijelo* (MB46), *za bijelo grlo* (MB46), *bijeke dvore* (MB46), *na bijela vrata* (MB53), u *mećit bijeli* (MB53), *za bijelu ruku* (MB53, MB56), *po bijelu vratu* (MB56), u *bijelo Livno* (O60), *Novom bijelome* (MB31), *bijelu Mostaru* (MB32), *bijelu Čajniču* (MB32), *bijelom Taslidži* (MB32).

Pronađen je i primjer sa ikavskim refleksom i to u stihovima neposredno iza dvosložnog refleksa:

digni duvak sa *bijelog* lica
da ja vidim tvoje *bilo* lice! (MB22).

⁴ Kratice u radu uz primjere:

MS – Munib Maglajlić, Antologija bošnjačke usmene lirike, Sevdalinke i druge pjesme,

MB – Munib Maglajlić, Antologija bošnjačke usmene lirike, Balade,

O – Sait Orahovac, Stare narodne pjesme Muslimana BiH.

Brojevi uz kratice označavaju redni broj pod kojim se pjesma iz koje je uzet stih navedena u zbirci.

Ikavski refleks glasa jat nije nepoznat u usmenoj narodnoj književnosti kao ni u dijalektima bosanskoga jezika. „U južnoslavenskoj je dijalektologiji već dugo prisutna teza o ikavskom supstratu u predmigracionom periodu u međuriječju Bosne i Drine, prema kojoj se kasniji ijekavizam dovodi u vezu s migracijama i smatra unosom sa strane” (Bulić 2009: 44). Tako se u nekim pjesmama pojava ikavizma može dovesti u vezu sa terenom na kojem je pjesma nastala ili u vezu sa porijeklom samoga narodnog pjevača. U navedenom primjeru, a imajući u vidu činjenicu da se ikavski refleks pojavio odmah iza dvosložnoga refleksa glasa jat, skloni smo zaključku da se ipak radi o svojevrsnom maniru narodnog pjevača. Upotreba određenog (npr. Oprema se *b'jelom* dvoru svome, MB34) i neodređenog (npr. Dragi hoda ispred *bijela* dvora, MS70) pridjevskoga vida također je podređena zahtjevima stiha i nije u vezi sa gramatičkim pravilima upotrebe jednog odnosno drugog oblika pridjeva. To znači da se u ekscerpiranim primjerima gubi semantička razlika između određenog i neodređenog pridjevskog vida.

3. U ovoj vrsti poezije pridjev *bijel* funkcionira kao stalni epitet koji se javlja uz različite imenice i zajedno s njima formira ustaljene konstrukcije. Ovakvu upotrebu pridjeva općenito Albert B. Lord dovodi u vezu sa tzv. epskim formulama na kojim počiva princip gradnje pjesme⁵. Tako shvaćen pridjev je onda kvalifikativ koji determinira imenicu uz koju stoji, drži kolokaciju⁶ na okupu s ciljem gradnje jedne šire formule:

Muharem-beg *b'jelu vilu* (MS19), načiničeš *b'jelu kulu* (MS19), Bez feredže i *bijela jašmaka* (MS45), Dragi hoda ispred *b'jela dvora* (MS70), Kad bih dragom *b'jelo lice* dala (MS80), sindžir-halke, moje *b'jele ruke* (MS103), U djevojke, pod *bijelim vratom* (MS170), klikovala *prebijela vila* (MB4), klikovala tri *bijela dana* (MB4), neka gleda *b'jelog ata* (MB8), do dan, do dva, *bijeli nišani* (MB28), da idemo *bijelome Stocu* (MB34), Sad po Smaji *bijel behar* pada (MB37), i kod dvora *bijele mejtefe* (MB38), tanka koša za *bijelo tijelo* (MB46), a đerdani za *bijelo grlo* (MB46), osta Zlata u *b'jelu mećitu* (MB53), Halkom kuca na *bijela vrata* (MB53), da njoj piše listak *b'jele knjige* (MB65), Kad stigoše u *bijelo Livno* (O60), Već ti hajde *Novom bijelome* (O31), Hajde tamo *bijelu Mostaru* (O32), Odvedoh ga *bijelu Čajniču* (32), Odvedoh ga *bijeloj Taslidži* (O32).

⁵ „Tako, na primjer, „U Prilipu” može da stoji u prvom polustihu, u drugom polustihu imaćemo „U Prilipu gradu”, a ako je potrebno popuniti cijeli stih imaćemo „U Prilipu gradu bijelome”. Na sličan način, ako se radnja dešava na kuli, u prvom polustihu imaćemo „A na kuli” s veznikom a koji popunjava prazninu; u drugom polustihu - „na bijeloj kuli”, a u cijelom stihu - „Na bijeloj od kamena kuli”. (Lord 1982: 467-516)

⁶ U literaturi se kolokacije shvataju kao semantički dozvoljeni spojevi riječi. Tome bi valjalo dodati i svojstvo učestale upotrebe, ustaljenosti određenog spoja riječi. Za termin kolokacija David Cristal kaže da je to „termin kojim se u leksikologiji služe neki lingvisti da označe redovno istovremeno javljanje pojedinačnih leksičkih jedinica” (Cristal 1985: 120). U skladu sa takvim tumačenjem pridjevi o kojim je riječ u radu mogu se posmatrati kao dio kolokacija koje su uobičajene u usmenoj narodnoj poeziji.

Na osnovu navedenih primjera vidljivo je da se pridjev *bijel* može javiti uz bilo koju imenicu, čak i uz vlastite imenice. Kao dio ustaljene konstrukcije uočava se i to da pridjev u svojstvu kongruentnog atributa može biti prepozicioniran u odnosu na imenicu (ona ode svojoj *b'jeloj kuli* MB9), ali može biti i u postpoziciji (pa se vrati u *kulu bijelu* MB14), u zavisnosti od toga kako to zahtijevaju stihovi u okruženju. U širem kontekstu pridjev, zajedno sa imenicom sa kojom čini sintaksički spoj, može imati različite službe u rečenici:

- poredbeno-načinska adverbijalna odredba: nek je lijep kano *b'jela vila* (MS11),
- adverbijalna odredba za mjesto: Dragi hoda *ispred b'jela dvora* (MS70), pa odvede svom *bijelu dvoru* (MS15), pa se vrati *u kulu bijelu* (MB14), Kad je bila *blizu b'jela dvora* (MB33) i sl.

- objekat: da djevojci *bijelo lice* ljubi (MB1), kako ljubim tvoje *b'jelo lice* (MS8), načinićeš *b'jelu kulu* (MS19), I on pusti *b'jelu vilu* (MS19), Ne načini *b'jelu kulu* (MS19), Halkom kuca *na bijela vrata* (MB53), da njoj piše listak *b'jele knjige* (MB65).

Nešto je rjeđa služba subjekta: Klikovala *prebijela vila* (MB4), Sad po Smaji *bijel behar* pada (MB37), Kad kadiji *b'jela knjiga* dođe (MB65).

Pridjev je uz neke imenice mnogo češći nego uz neke druge, a ista kolokacija pojavljuje se u različitim pjesmama. Među ekscerpiranim primjerima najčešće se pojavljuje kolokacija *bijeli dvori* u nekoj od svojih gramatičkih datosti (razlike u rodu, broju i padežu):

ispred b'jela dvora (MS70), *blizu b'jela dvora* (MB33) *bijelu dvoru* (MS15, MB28, MB51), *b'jelom dvoru* (MB34, MB52), *dvoru bijelome* (MB34), *bijelom dvoru* (MB47), *b'jelu dvoru* (MB64), *pred bijele dvore* (MB46), *u dvoru b'jelomu* (MB65).

4. Zaključak

Pridjev *bijel* se u usmenoj narodnoj poeziji javlja kao ustaljeni epitet, odnosno kao dio jedne ustaljene konstrukcije koja je kao takva prepoznatljiva u različitim pjesmama iz korpusa usmenoga narodnog stvaralaštva. Pored primjera u kojim bijelo znači doslovno boju, u službi stalnoga ponavljanja najčešće ima za cilj isticanje nekih pozitivnih osobina likova, gradova, pa čak i građevina te se može konstatirati da je u tom smislu pridjev ekspresivan i da u pjesmama ima višestruko pozitivno značenje koje je u vezi sa pojmovima svjetlost, čistoća, čednost, moralna čistota i sl. Ovakvo tumačenje navodi na zaključak da je u pogledu svojih značenja pridjev *bijel* polifunkcionalan. Pridjev u stihu funkcionira kao kongruentni atribut, a u spoju sa imenicom čini sintagmu koja je najčešće u službi neke adverbijalne odredbe ili objekta.

Izvori

Maglajlić, Munib (1997), *Antologija bošnjačke usmene lirike*, Alef, Sarajevo
Orahovac, Sait (1976), *Stare narodne pjesme Muslimana BiH*, Svjetlost, Sarajevo

Literatura

Bulić, Refik (2009), *Iz bosanske dijalektologije*, Printcom, Tuzla
Halilović, Senahid, Jahić, Dževad, Palić, Ismail (2000), *Gramatika bosanskog jezika*, Dom štampe, Zenica
Ivić, Milka (2000), *Lingvistički ogledi, tri*, Beograd
Kasumović, Ahmet (1996), *Zašto jezik bosanski?*
Lord, A. Bates (1982), *Formula u: Ka poetici narodnog pesništva*, str. 467-516
Schmaus, Aloiz (1959), *Dvostruki epiteti u bugarštici*, Zbornik za filologiju i lingvistiku II, Novi Sad, 58-73.
Skok, Petar (1971), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knj 1., Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb

Adresa autora

Author's address

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Dr. Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla
Bosna i Hercegovina
edna.klimentic@untz.ba

THE FUNCTION AND MEANING OF THE ADJECTIVE WHITE IN FOLK POETRY

Summary

The paper discusses the function and meaning of the adjective white in folk poetry. Reading of two collections of folk poetry, it was found that the adjective often occurs as part of the established structures. In that sense the aim of this paper is to detect possible language functions and meanings that adjective white has in folk poetry.

Key words: adjective white, folk literature, semantics, function

UDK: 811.163.4*3'282.2

Originalni naučni rad / Original scientific paper

Primljen / Received on 19. 7. 2013.

Prihvaćen za objavljivanje /

Accepted for publication on 25. 12. 2013.

Refik BULIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

AKCENT PROMJENLJIVIH VRSTA RIJEČI U ARHAIČNIJIM GOVORIMA ŽIVINIČKOGA KRAJA UZ GORNJI TOK SPREČE

U ovom radu daju se osnovne akcenatske značajke kojim se odlikuju promjenljive vrste riječi u arhaičnijim govorima živiničkoga kraja uz gornji tok Spreče. Građa je raspoređena tako da se mogu praviti usporedbe s Vukovom i Daničićevom akcenatskom normom i s drugim govorima u srodnim dijalekatskim idiomima.

Ključne riječi: prozodem, distribucija, dugosilazni akcent, kratkosilazni akcent, dugouzlazni akcent, kratkouzlazni akcent

1. Pod arhaičnijim govorima živiničkoga kraja uz gornji tok Spreče u ovome se radu podrazumijevaju mjesni govori Gračanicē (Gr), Zelènikē (Zel), Svòjata (Sv), Gôrnē Lùkavicē (GL), Dôñē Lùkavicē (DL) i Bășigovăcă (Baš). To su oni govori koji se u podjeli ijekavskoga govornog kompleksa svrstavaju u Vukovićev arhaičniji govorni tip.¹

Akcenatski sistem ovih govora karakterističan je po tome što odstupa od ortoepskog standarda bosanskog jezika i novoštokavskih govora u pogledu distribucije dugosilaznog akcenta, koji se u ovim govorima može ostvariti na svim slogovima u riječi, uključujući i otvorenu ultim.²

¹ V.: Vuković 1963:18.

² Više o tome u Bulić 2013.

2. Imenice

a) Imenice muškog roda

- Imenice tipa *grom* i *češalj* u paradigmi imaju prozodijske likove: *češaľ* (Gr, Sv), *češľa* (Sv), *češľu* (Sv), *grôm* (Baš, GL, Sv), *grõma* (GL, Sv, Zel), *grõme* (Sv).
- Jednosložne imenice muškog roda na konsonant koje ne označavaju bića (tipa: *glâs*) mijenjaju u lokativu singulara dugosilazni akcent u dugouzlazni:³ *na zïdu* (Gr), *po grádu* (GL), *u hládu* (Sv), *u smrádu* (Sv), *u trku* (Baš).
- Imenice ovog tipa koje imaju dugu množinu u nominativu plurala dobivaju u ovim govorima kratkosilazni akcent kao i u Daničića: *brëgovi* (Baš, DL, GL, Gr, Sv, Zel), *grãdovi* (Sv), *õsovi* (GL), *zïdovi* (Baš, Sv).

Odstupanje od Daničićeve norme javlja se u nominativu plurala imenica: *kõsovi* (Sv), *ždrálovi* (GL) i *šmrkovi* (Sv).

- Imenice *grôzd* i *prût*, koje u Daničića u nominativu plurala imaju prozodijske likove: *gròzdovi* i *prútovi*, u ovim se govorima javljaju s drukčijim akcentima: *gròzdovi* (Sv) i *prútovi* (Baš, Sv).
- Kratkouzlazni akcent u lokativu singulara imaju u ovim govorima i oblici imenica: *na mòstu* (Zel), *o mèdu* (Sv), *po lèdu* (GL), *po pòstu* (Sv), *u ròdu* (Gr), *u vòdu* (< *võd*) (Baš).⁴
- Prema Daničićevu odnosu akcenatske alternacije tipa: *grãd* – *gradõvã*, u ovim govorima nikako se u genitivu plurala ne javlja akcent kao u Daničića.⁵ Kod starijih predstavnika ovoga govornog idioma dolaze nepreneseni dugosilazni akcenti: *brkõvã* (Sv), *darõvã* (Baš, Sv), *drugõvã* (GL, Sv), *glasõvã* (Sv), *osõvã* (Sv, Zel), *repõvã* (Sv), *sinõvã* (Gr, Sv), *sudõvã* (Sv), *zecõvã* (Gr, Sv).

³ Tako je i u Daničić 1925: 20), u sjevernijim mlađim novoštokavskim govorima (Nikolić 1970: 108) i u šćakavskim govorima (Baotić 1983: 117; Halilović 1990: 306; Valjevac 1983: 306).

⁴ Neki primjeri zabilježeni su i u: Valjevac 1983: 306. Tu je zabilježen i primjer: *o grõmu*, a u ovim govorima javlja se i lokativni prozodijski lik: *õ gromu* (Sv).

⁵ U govoru Tuholja, koji spada u govore s arhaičnijim akcenatskim osobinama, javljaju se i oblici s prenesenim akcentima kao u Daničića (Halilović 1990: 306).

Mlađi predstavnici ovih govora najčešće u ovakvim primjerima imaju kratkosilazni akcent na inicijalnom slogu:⁶

br̥kōvā (Sv), *dārōvā* (Baš), *dr̥gōvā* (GL, Sv), *òsōvā* (GL, Sv, Zel),
r̥pōvā (Sv), *s̃nōvā* (GL, Gr, Sv), *s̃dōvā* (Sv), *z̃cōvā* (Gr, Sv).

- Akcenatska alternacija tipa *s̃novi* – *sinòvima*, kakva je u Daničića, u ovim govorima nije dosljedna u oblicima dativa, instrumentala i lokativa. Ovdje se javljaju i oblici s kratkosilaznim akcentom na inicijalnom slogu: *gr̥dovima* (GL), *smr̥dovima* (Sv), *ṽcā se po s̃dovima* (Sv).
- Imenice *b̃g* i *z̃t* imaju u nominativu plurala kratkouzlazni akcent: *b̃goví*⁷ (Gr, Sv), *z̃tovi* (Baš, GL, Sv), a tako i: *kr̃jevi* (Sv) i *r̃govi* (GL, Sv).
- Prema Daničićevu akcentu genitiva plurala imenica s umetkom *-ov/ev* tipa: *b̃g*: *b̃gōvā*, ovdje se u genitivu plurala javlja dosljedno kratkouzlazni akcent:
b̃gōvā (Sv), *cārēvā* (Sv), *divōvā* (Sv), *hl̃bōvā* (Gr, Sv, Zel), *km̃tōvā* (Sv), *rātōvā* (DL, Sv).
- Dvosložne imenice muškog roda na suglasnik: *majstor*, *žubor*, *pendžer* i *sumpor*, koje su u Daničića s dugosilaznim akcentom, u ovim govorima imaju prozodijske likove:
m̃ajstor (Baš, DL, GL, Gr, Sv, Zel), *p̃enš̃er* (GL, Sv, Zel), *s̃umpor* (Sv), *ž̃ub̃or* (Sv).
- Imenice koje su kod Daničića s akcenatskim odnosom tipa *kōnac*: *kōnca* ovdje nemaju duljenja pred sekvencom sonant + konsonant: *kōnca* (Sv), *lōnca* (GL, Sv), *lōvca* (Sv), *lōvci* (Sv), *nōvca* (DL, Sv), *št̃enci* (Sv).⁸
- Dvosložna hipokoristična muška lična imena koja se u nominativu singulara završavaju na *-o* i imaju dugouzlazni akcent na prvom slogu imaju u ovim govorima neprenesene dugosilazne akcente u oblicima genitiva i instrumentala singulara:
B̃gôm (Gr, Sv), *M̃hê* (GL), *M̃ujê* (Baš, Sv), *Õsmôm* (Sv), *R̃ēžê* (Baš), *S̃ulê* (Sv), *S̃ulôm* (GL, Sv).
- Veliki broj dvosložnih i višesložnih imenica muškog roda na suglasnik ima u nominativu singulara nepreneseni dugosilazni akcent na zatvorenoj ultimi: *bolesñik* (Gr, Zel), *juñak* (Gr, Sv), *kol̃ač* (Sv, Zel), *mlad̃ić* (DL, GL, Sv), *poglaṽar* (Sv), *pomoćñik* (Baš, GL), *Sejful̃ah* (Baš), *slatk̃iš* (Sv), *stanovñik* (Sv), *Šef̃ik* (Sv, Zel), *šl̃iṽik* (GL), *tež̃ak* (Sv), *Zvorñik* (Sv).⁹

⁶ Valjevac navodi za Visoko da su u tome govoru sve češći inicijalni akcenti (1983: 307).

⁷ Pored: *b̃zi* (Gr, Sv).

⁸ Slični primjeri dati su i u dijelu o duljenju vokala pred sonantom u Bulić 2000, t. 47.6.

⁹ V. i t. 47.2. u Bulić 2000. Ovakvi prozodijski likovi pokazuju stabilnost u akcenatskom sistemu ovih govora.

Nepreneseni dugosilazni akcenti dolaze i u genitivu plurala ovakvih imenica:

Dalmatîncâ (Sv), *junākâ* (Zel), *mladićâ* (GL, Sv), *pomoćnikâ* (Gr), *slatkîšâ* (Sv), *težākâ* (Sv), *trbûšākâ* (Sv).

- Etnici izvedeni prema toponimima ovoga kraja imaju prozodijske likove: *Bašigovlânin* (GL, Sv), *Gračànlija* (GL, Gr, Sv), *Lukavičànin* (Gr, Sv), *Svojačànin* (Baš, GL), *Zlòseľànin*¹⁰ (GL, Sv), *Živiničànin* (Sv).¹¹
- Imenice neslavenskog porijekla na *-ant*, *-ent* i *-ist* imaju na cijelom području kratkosilazni akcent izvan inicijalnog sloga: *biciklîst*, *komadànt*, *komunîst*, *simulànt*, *traktorîst*, *zafrkànt*. Tako je i u paradigmi lekseme *paradàjz*: *paradàjza*, *paradàjzu* itd.¹²

Imena Nedžad, Dževad, Senad u svim mjesnim govorima imaju prozodijske likove: *Něžād*, *Žěvād*, *Sěnād*.

b) Imenice ženskog roda

- Imenice tipa *gláva*, *vòda*, *brzina* imaju u akuzativu singulara akcent kao i u Daničića¹³: *brzînu* (Sv), *dûšu* (Sv, Zel), *grânu* (Sv), *strânu* (Sv), *vòjsku* (Sv), *zîmu* (Baš, DL), *glòbu* (Sv), *ìglu* (Sv), *kòsu* (GL, Sv), *ròsu* (Baš, Sv), *vòdu* (GL, Sv), *zěmľu* (GL, Gr, Sv, Zel).
- U genitivu i instrumentalu singulara i genitivu plurala ove imenice imaju neprenesene dugosilazne akcente: *dûšê* (Baš, GL), *dûšòm* (Gr, Sv), *glāvâ* (Sv, Zel), *grânòm* (Baš, Sv), *rosê* (Sv), *vodê* (Baš, DL, GL, Gr, Sv, Zel).

Izuzetak su genitivi plurala imenica *ruka* i *noga* koji ovdje na cijelom terenu glase: *rùkû* i *nògû*.

- Imenice tipa *gláva* imaju u ovim govorima u dativu singulara stari akcent: *dûši* (Sv), *glâvi* (GL, Sv), *rûci* (Sv).
- Imenice tipa *vòda* u dativu singulara najčešće imaju stari akcent: *djèci* (Gr, Sv, Zel), *nòzi* (Baš, Sv), *vòdi* (Sv), *zěmľi* (GL, Sv), ali: *fàjdi* (Sv), *ròsi* (Sv), *snâhi* (GL, Gr, Sv).
- Trosložna imenica *rodbina*, kod Daničića s prozodijskim likom *rodbina*, ovdje glasi *ròdbina* (Baš, DL, GL, Sv).

¹⁰ Zadržao se stari etnik prema *Zlò Sèlo*, a novi etnik muškog roda u jednini prema *Zelènika* nije čest u komunikaciji kao množinski oblik *Zelènikâši*.

¹¹ O akcentu patronimika i etnika nastalih prema njima v. u Bulić 2000, t. 47.5.

¹² Tako i: Baotić 1983: 112; Halilović 1990: 300–301; Valjevac 1983: 299.

¹³ Daničić 1925: 4 i 6.

- Trosložne imenice tipa: *dubina*, *planina*, *ravnina*, *visina*, *vrućina* u akuzativu singulara nemaju kratkosilazni akcent kao u Daničića, već zadržavaju akcent kao u nominativu singulara:
dubinu (GL, Sv), *planinu* (Gr), *ravninu* (Sv, Zel), *visinu* (DL, GL, Gr, Sv), *vrućinu* (Baš, DL, Sv).
- U genitivu i instrumentalu singulara te u genitivu plurala imenice ovog tipa imaju nepreneseni dugosilazni akcent na ultimi:
dubinê (Sv), *planinê* (GL, Gr), *ravninê* (Sv), *neravninâ* (Baš), *planinâ* (Zel), *visinôm* (Sv).
- Iste ove imenice u nominativu i akuzativu plurala u Daničića imaju kratkosilazni akcent, a ovdje kratkouzlazni:
dubine (GL), *planine* (Gr, Sv), *ravnine* (Sv), *visine* (DL, GL), *vrućine* (Baš, Sv).
- Imenica *djèvõjka* u vokativu singulara i plurala nema kratkosilazni, već kratkouzlazni akcent:
djèvõjko (Baš, Gr, GL, Sv), *djèvõjke* (GL, Sv).
- Etnici *Hèrcegõvka* i *Crnõgõrka* u genitivu plurala ovdje glase: *Hèrcegovka* – *Hèrcegovkî*, *Crnõgorka* – *Crnõgorkî*.
- Ovdje je: *mõlba* (Gr, Sv), *tõrba* (Baš, GL, Sv), *tùžba* (GL, Sv), *žàlba* (Sv), *žèlà* (Sv),

a likovi genitiva plurala ovih imenica su:

- molbî* (GL, Sv), *tõrbî* (Sv), *tužbî* (Baš, Sv), *žalbî* (GL, Gr, Sv), *žèlâ* (Sv).
- Imenice na *-ica* ovdje imaju kratkouzlazni akcent na penultimi:¹⁴
Bèginica (GL), *blùzica* (Gr, Sv), *brādica* (GL, Sv), *pìlkica* (Baš, Sv), *Sūlinica* (Sv), *ženica* (Sv).¹⁵
- Ženska dvosložna lična imena i hipokoristici s dugouzlaznim akcentom u nominativu imaju u genitivu i instrumentalu singulara nepreneseni dugosilazni akcent:
Ēsmôm (Sv), *Hānê* (Baš, Sv), *Mēvlê* (GL, Sv, Zel), *Mīnê* (Gr, Sv), *Sēkê* (Sv, Zel), *Sēnôm* (Gr, Sv), *Zādôm* (Sv), *Šāhzê* (GL).
- Imenice ženskog roda na konsonant tipa *žālõst*¹⁶ imaju u lokativu singulara najčešće kratkouzlazni akcent povučen prema kraju riječi: *u radõsti* (GL, Sv), *u starõsti* (Gr), *u žalõsti* (Sv), ali se, rjeđe, mogu javiti i lokativni oblici s akcentom na proklitici¹⁷: *ù žalõsti* (Sv), *ò radõsti* (GL).

¹⁴ Tako i u Halilović 1990: 307. Slično u: Brozović 1966: 149; Valjevac 1983: 306.

¹⁵ V. i t. 47.5 u Bulić 2000.

¹⁶ U ove imenice spadala bi i imenica *svõjāt* (sa značenjem: svojad, svojta, rođaci), od koje je najvjerojatnije izveden toponim *Švõjat*, ali ona u ovim govorima funkcioniše kao imenica muškog roda i ima takvu sklonidbu.

¹⁷ U Daničića prijedlog stoji bez akcenta u ovakvim vezama (1925: 84), a tako i u: Halilović 1990: 307; Valjevac, *n d.*, 306.

- Imenice ovog tipa imaju u genitivu plurala nepreneseni dugosilazni akcent: *bolestî* (Sv), *milostî* (Sv), *mladostî* (Gr, Sv), *radostî* (GL), *starostî* (Sv), *žalostî* (Baš, Sv).
 - Neke imenice ženskog roda kojim se imenuju države imaju u svim ovim govorima dugosilazne akcente izvan inicijalnog sloga: *Jugoslâvija*, *Makedônija*, *Indonêzija*, a tako i *televîzija*.
- c) Imenice srednjeg roda
- Imenice koje na inicijalnom slogu imaju silazni akcent (tipa: *râme* i *mêso*) u ovim govorima u oblicima lokativa singulara obično imaju pomjeranja akcenta na prijedlog:
nâ drvetu (Gr), *nâ ramenu* (Gr, GL, Sv), *ò ramenu* (Sv), *pò tijelu* (GL, Sv), *ù mēsu*¹⁸ (Baš, Sv), *ù połu* (Gr, Sv), *ù zlātu* (Sv).¹⁹
 - Dvosložne imenice s kratkosilaznim akcentom na inicijalnom slogu koje u zavisnim padežima dobivaju proširenje osnove sa -n i -s tipa *râme*, *nêbo* u nominativu plurala gube kratkosilazni akcent s prvog sloga i dobivaju kratkouzlazni akcent na drugom slogu:²⁰
bremèna (Baš, Sv), *ćebèta* (DL, GL, Sv), *imèna* (Gr, Sv), *nebèsa* (Sv), *ramèna* (Sv), *sjemèna* (GL, Sv), *vimèna* (Sv).
 - U genitivu singulara ove imenice imaju dosljedno na cijelom terenu nepreneseni dugosilazni akcent:
bremēnâ (Sv), *imēnâ* (Gr, Sv, Zcl), *nebēsâ* (Sv), *ramēnâ* (Sv), *sjemēnâ* (GL, Gr, Sv), *vimēnâ* (Sv).²¹
 - Imenica *prèzime* ovdje može imati i dugouzlazni akcent: *prézime* (Gr, Sv). U genitivu plurala javlja se s akcentom kao u Daničića (1925: 73): *prèzimēnâ* (GL, Gr, Sv), ali i s neprenesenim dugosilaznim akcentom: *prezimēnâ* (Sv).
 - Dvosložne imenice s kratkim vokalom u osnovi (tipa: *zvòno*) u nominativu plurala zadržavaju najčešće isti akcent:

¹⁸ Zabilježio sam i: *u mēsu* (Sv), ali tada sa značenjem "ljudsko tijelo": *tîn je dubòko u mēsu*.

¹⁹ Ovakvo stanje nije karakteristika ijekavskošćakavskog (Brozović 1966: 151), ali je slično u govoru Tuholja (Halilović 1990: 307), Zmijanja (Petrović 1972: 190 /20/) i Visokog (Valjevac 1983: 308). S malim razlikama u neprenošenju akcenta na proklitiku, takvo stanje je i u Derventi (Baotić 1983: 119).

²⁰ Slično je i u Daničića (1925: 72); u govoru Tuholja (Halilović 1990: 308); u Kolašinu (Pižurica 1981: 44); na Zmijanju (Petrović 1972: 191 /21/).

²¹ Takvo je stanje i u govoru Tuholja (Halilović 1990: 308).

kòla (Baš, DL, GL, Gr, Sv, Zcl), *lěta* (Sv), *slòva* (Sv), *zvòna* (Sv), ali se javljaju i s kratkouzlaznim akcentom: *b̀r̀da* (Sv), *d̀r̀va* (Gr, Sv, Zcl), *p̀òla* (GL), *žita* (Sv).

- Imenice s kratkouzlaznim akcentom tipa *sèlo* u nominativu plurala imaju češće kratkosilazni akcent: *p̀èra l̀uka*²² (Baš, Sv), *r̀èbra* (GL, Sv), *s̀èla* (Sv).
Genitiv plurala ovakvih imenica je: *kòlā* (DL, GL, Gr, Sv), *p̀èrā* (Sv, Zcl), *s̀èlā* (Baš, Gr, Sv), *r̀èbārā* i *rebārā* (GL, Sv).
- Imenica *jāje* ovdje u svim mjesnim govorima ima prozodijski lik *jāje*.²³
- Imenice tipa: *b̀ure* imaju nominativ plurala s istim akcentom pomjerenim prema kraju riječi:
burèta (Gr, Zcl), *dugmèta* (Gr, GL), *žubèta* (Sv), *krèvèta* (GL, Sv), *kubèta* (GL, Sv), *šiltèta* (Sv), *teknèta* (Sv).²⁴

Takav nominativ plurala imaju i imenice tipa *čèbe*: *čèbèta* (DL, GL, Sv), *čagèta* (Sv).

- Imenice tipa *june* zadržavaju akcent u genitivu singulara:
čeládeta (GL, Gr, Sv), *júneta* (Sv), *klúseta* (Gr, Sv).²⁵
- Akcent ima semantičku diferencijaciju u oblicima *pečéne* i *pèčēne* u svim mjesnim govorima istraživanog područja.²⁶
- Imenica *dijete* ima u paradigmi na cijelom području oblike s kratkosilaznim akcentom: *dijeta*, *dijetu*, *dijetom*. Ne javlja se oblik *djeteta*.²⁷
- Pluralia tantum s Daničićevim akcentima: *vrāta*, *ústa*, *lěda* ovdje imaju u svim mjesnim govorima samo akcenatske likove: *lěđa*, *ústa*, *vrāta*.²⁸
Paradigma ovih imenica ovdje je po obrascu: *vrāta*, *vrātā*, *vrātima*, *vrāta*, *vrāta*, *vrātima*, *o vrātima*.

²² U značenju: pero za pisanje ova leksema ima prozodijski lik: *p̀èra* (Sv).

²³ Tako i: Halilović 1990: 308.

²⁴ Slično i: Halilović 1990: 308; Valjevac 1983: 309, ali je Valjevac u Visokom zabilježila: *dvā krevèta*, dok je u svim ovim mjesnim govorima: *dvā krèveta*.

²⁵ Tako i u Tuholju (Halilović 1990: 308). U Kolašinu ovakvi oblici imaju kratkouzlazni akcent (Pižurica 1981: 44).

²⁶ Tako i u: Vuk (1969: 498; Halilović 1990: 308; Valjevac 1983: 309).

²⁷ Usp.: Halilović 1990: 308.

²⁸ V.: Daničić 1925: 72.

3. Pridjevi

- U neodređenom pridjevskom vidu nema razlike u prozodijskom liku između oblika ženskog roda singulara i srednjeg roda plurala (obicima u kojima je akcent izmijenjen po *De Sosirovu pravilu*²⁹) prema oblicima srednjeg roda singulara, muškog i ženskog roda plurala (u kojima to pravilo nije moglo biti primijenjeno), pa je ovdje u svim govorima razlika samo u opoziciji muški rod singulara spram ostalih rodova:³⁰ *mlâd, mlâda, mlâdo; mlâdi, mlâde, mlâda*. Takav je prozodijski odnos i u: *blâg, drâg, jâk, plâv, sîv, žîv*. Kad je u muškom rodu singulara kratkosilazni akcent, odnos je: *dôbar, dôbra, dôbro; dôbri, dôbre, dôbra*. Tako i: *glâdak, gôrak, krâtak, slâdak, tânak*.
- Neki pridjevi neodređenog vida imaju isti akcent u svim rodovima: *glâdan – glâna – glâno* (Sv), *mûtav – mûtava – mûtavo* (GL, Sv), *nòv – nòva – nòvo* (GL, Sv), *prâv – prâva – prâvo* (Gr, Sv, Zel), *rûtav – rûtava – rûtavo* (Sv), *zdrâv – zdrâva – zdrâvo* (Baš, DL, Sv), *žédan*³¹ – *žédna – žédno* (GL, Gr, Sv),
- Pridjev *nòv* u određenom pridjevskom vidu zadržava akcent neodređenog vida i dobiva postakcenatsku dužinu kao i u Daničića:³² *nòvī – nòvā – nòvō* (Baš, DL, GL, Gr, Sv, Zel).

U ovim govorima tako je najčešće i kod drugih pridjeva s kratkim vokalom u osnovi:

dùgī – dùgā – dùgō (GL, Sv), *mřkī – mřkā – mřkō* (Gr, Sv), *slâbī – slâbā – slâbō* (Sv, Zel)³³,

ali su određeni oblici od *stâr* uvijek: *stârī – stârā – stârō*³⁴ (Sv, Zel).

- Komparativi: *stârijī, drùkćijēg, krùpnijā, sîtnijā, vrèdnijā, rànijī, slâbijēmu* (Brozović 1966: 153) ovdje imaju drukčije prozodijske likove: *drùkćijī* (Sv), *krùpnijā* (GL,Sv), *rànijī* (Gr), *sîtnijā* (Baš, Sv), *slâbijī* (Sv, Zel), *stârijī* (DL, GL, Sv), *vrèdnijā* (DL, Sv).

²⁹ Peco 1981: 27–28.

³⁰ Tako u: Nikolić 1970: 110; Halilović 1990: 308–309; Valjevac 1983: 309. Slično u Derventi (Baotić 1983: 120). Za ove govore ne vrijedi Brozovićeva konstatacija da se u neodređenom obliku održava opozicija ženski rod: srednji rod tipa: *nòva : nòvo* (Brozović 1966: 153).

³¹ Neodređeni oblik pridjeva *glâdan* i *žédan* ovdje su s prozodijskim likovima kao i u Vuka (*Rječnik*, 86 i 156): *glâdan* i *žédan*. U govoru Tuholja oni se javljaju s likovima: *glâdan* i *žédan* (Halilović 1990: 309).

³² Daničić 1925: 214.

³³ Usp.: Halilović 1990: 309.

³⁴ Tako i u Visokom (Valjevac 1983: 110).

- Pridjevi tipa *mlâd* imaju u određenom vidu prozodijske likove:
lûdī – lûdā – lûdō (GL), *mlâdī – mlâdā – mlâdō* (GL, Gr, Sv), *žûtī – žûtā – žûtō* (Baš, Gr).
- Pridjevi tipa *zlâtan* imaju u određenom vidu dugosilazne akcente:
krûpnī – krûpnā – krûpnō (Baš, Gr, Sv), *mâsnī – mâsnā – mâsnō* (GL), *zlâtnī – zlâtnā – zlâtnō* (Gr, Sv, Zel).
- Daničićevi primjeri neodređenoga pridjevskog vida: *gòrak, tèčan, tâman, tûžan, imûćan, moglićan, dugûlast, đavòlast, pepèlast, vragòlast*³⁵, ovdje imaju drukčije akcente:
gòrak (GL, Sv, Zel), *tèčan* (Gr, Sv), *tâman* (Baš, Gr, Sv), *tûžan* (GL, Sv), *imûćan* (Sv), *moglićan* (GL, Sv), *dugûlast* (Sv), *đavòlast* (GL, Sv), *pepèlast* (GL), *vragòlast* (Sv).

Tako i određeni pridjevi: *sunčani* i *crkveni* (Daničić 1925: 218) ovdje glase: *sûnčanī* (Sv), *crkvenī* (Gr, Sv). Ovdje je i: *zêmġenī* (Sv, Zel), *pûhčanō* (< puška) (Sv), *svàtovskō* (GL, Gr, Sv), ali: *bratòvskō* (Gr, Sv, Zel), *hćerinskō* (Baš, Sv), *sinòvskō* (GL, Sv, Zel), *zetòvskō* (Sv).³⁶

- Posesivni pridjevi derivirani od dvosložnih ličnih imena i dvosložnih općih imenica s dugouzlaznim akcentom ovdje se javljaju u prozodijskim likovima s predakcenatskom dužinom:
Hānina (DL, GL, Sv), *Hārīna* (GL, Sv), *Mūjina* (Baš, Sv), *Sēnina* (GL, Sv, Zel), *Zūlkīno* (Sv); *bābīn* (Baš, DL, GL, Gr, Sv, Zel), *bīkīn* (Zel), *brācīn* (Sv), *cūkīna* (Sv), *kōkīn* (Sv), *pīlkīna* (GL).
- Posesivni pridjevi derivirani od imena koja u ovim govorima imaju dug vokal na zatvorenoj ultimi javljaju se s dugouzlaznim akcentom na tom vokalu:
Hajrudīn – Hajrudīnova (GL, Gr, Sv), *Refīk – Refīkov* (Baš, GL, Gr, Sv, Zel), *Šefīk – Šefīkova* (Sv, Zel).
- Posesivni pridjevi derivirani od dvosložnih imenica ženskog roda na -a s kratkouzlaznim akcentom javljaju se u sljedećim likovima:
sestrīn (Gr, Sv, Zel), *sestrīno* (Gr, Sv, Zel), *snahīna* (GL, Gr, Sv), *ženīn* (GL, Sv), *ženīna* (Sv), *ženīno* (Sv).
- Superlativi pridjeva, ako se posebno ne naglašavaju, imaju samo jedan akcent,³⁷ koji je dosljedno kratkosilazni i na superlativnoj morfemi:
nājbolī (Sv), *nājbrzī* (GL), *nājlućī* (Sv), *nājmañī* (Baš, Sv).³⁸

³⁵ 1925: 215, 216, 227, 228.

³⁶ Usp.: Halilović 1990: 309.

³⁷ Superlativ s jednim akcentom vrlo je rijedak u Derventi (Baotić 1983: 120). Dva akcenta su i u Rami (Okuka, 1977: 199). Brabec za tuzlansku oblast daje podatak da se u superlativu čuju dva naglasaka (1955: 78), ali navodi samo dva primjera za tu pojavu.

³⁸ Ovakav akcent u superlativu pridjeva ima i govor Kolašina (Pižurica 1981: 52). Slično i u Visokom (Valjevac 1983: 311).

4. Zamjenice

- Postoji akcenatska opozicija između gentiva i akuzativa na jednoj, i dativa i lokativa ličnih zamjenica 1. i 2. lica singulara i povratne zamjenice *sebe*, na drugoj strani:
mène (GL, Gr, Sv, Zel), *tèbe* (Baš, DL, GL, Gr, Sv, Zel), *sèbe* (GL, Gr, Sv, Zel), ali: *mèn* (GL, Gr, Sv, Zel), *tèb* (Baš, DL, GL, Gr, Sv, Zel), *sèb* (Baš, DL, GL, Gr, Sv, Zel).³⁹

Ovdje nema ni prozodijskih likova genitivnih oblika zamjenica: *mène*, *tèbe*, *sèbe*, za koje Brozović kaže da ih imaju svi ijekavskošćakavski govori, izuzev govora tuzlanske oblasti uz samu Drinu (1966: 152).⁴⁰

- Ovdje se ne javljaju likovi: *nâ me* i *nâ se*.⁴¹ Samo je: *ná me* (GL, Sv, Zel) i *ná se* (Baš, GL, Gr, Sv). Najčešće je: *môg* i *tvôg* (Baš, DL, GL, Gr, Sv, Zel), a u dužoj formi ovih oblika, koji su ovdje vrlo rijetki i javljaju se u posebnom naglašavanju, prozodijski likovi mogu biti: *môga* / *móga* i *tvôga* / *tvóga*.⁴² Nisu zabilježeni oblici *mojega* i *tvojega*.
- Zamjenice *ðn*, *kð* i *štà* dosljedne su s kratkosilaznim akcentom u svim govorima.⁴³
- U svim mjesnim govorima javljaju se likovi: *nàs* i *nàs*, *nìh* i *nìh*.
- Neodređene zamjenice imaju oblike s kratkosilaznim akcentom: *nèkakav* (Baš, GL, Sv), *nèkaka* (Baš, GL, Sv), ali rjeđe i: *nekàkav* (Sv), *nekàka* (Sv). Javljaju se i sažeti oblici: *nákav* (GL, Gr, Sv), *náka* (GL, Sv), *náko* (Sv).⁴⁴
- Pokazne zamjenice *ovaj* i *onaj* imaju samo likove: *ðvāj* i *ðnāj*. U paradigmi one imaju akcenatske likove:
ðvōg, *ðvōm*, *ðvīm* (GL, Sv); *ðnōg*, *ðnōm*, *ðnīm* (Baš, GL, Sv).
- Prisvojne zamjenice ženskog roda *mòja* i *tvòja*, te prisvojna zamjenica za svako lice imaju u paradigmi likove s neprenesenim dugosilaznim akcentom.⁴⁵

³⁹ V. i dio teksta o postakcenatskom kvantitetu u Bulić 2000, t. 47.4.

⁴⁰ Takvi oblici zabilježeni su u Rami (Okuka 1977: 199).

⁴¹ Tako u Halilović 1990: 310.

⁴² Likove sa uzlaznim i silaznim akcentima bilježi i Brabec za tuzlansku oblast (1955: 80). Tako i u Tuholju (Halilović 1990: 310).

⁴³ Isto u Visokom (Valjevac 1983: 311) i Tuholju (1990: 310).

⁴⁴ Sažeti oblici ovdje se nikad ne javljaju s dugosilaznim akcentom kao u govoru Tuholja. V.: Halilović 1990: 310.

⁴⁵ Mlađi predstavnici ovoga govornog idioma upotrebljavaju i likove s prenesenim dugosilaznim akcentom.

mojê (GL, Sv), *mojôj* (Sv), *svojê* (Baš, Sv), *svojôj* (Sv), *tvojê* (Gr), *tvojôj* (Sv).

- Zamjenice: *ńegov*, *kakav*, *takav*, *nekakav* nemaju postakcenatsku dužinu kao ni u Vuka:⁴⁶ *kàkav* (Baš, DL, GL, Sv), *někakav* (Baš, GL, Sv), *ńègov* (GL, Sv, Zel), *tàkav* (Sv).
- Na cijelom području upotrebljavaju se likovi *ńèzīn* i *ńézīn*.

5. Brojevi

- Broj *jedan* u nominativu ima likove: *jèdan* (Baš, DL, GL, Gr, Sv, Zel), *jèna* (GL, Gr, Sv), *jèno* (Baš, GL, Gr, Sv).
- U zavisnim padežima javljaju se sljedeći prozodijski likovi: *jenôg* (GL, Sv, Zel), *jenôm* (Baš, Sv), a u posebnom naglašavanju i: *jenóga* (Sv), *jenóme* (Baš, Sv).
- Broj *dvâ* se mijenja samo u ženskom rodu: *dvīje* (Gr, Sv, Zel), *dvījû* (Sv), *dvjèma* (Baš, Sv), ali i: *djèma* (Sv).
- Broj *tri* ima u ženskom rodu oblike: *ńīh trījû* (Sv), *ńīma trèma*⁴⁷ (Sv).
- Glavni broj *četiri* nema promjenu.
- Brojevi *děvet* i *děset* nemaju postakcenatsku dužinu,⁴⁸ ali je: *dvádesēt*, (Gr, Sv), *trídesēt* (Sv).
- U starijih predstavnika ovoga dijalekatskog idioma najčešće je: *čèterest*. Kad se broj posebno naglašava, javlja se i lik: *četerèst* (Sv), kao i *šēsēt* (Sv). Inače je *šésēt* (Sv).
- Prozodijski likovi rednih brojeva koji se razlikuju od standardnojezičkih likova: *devētī pūt* (Sv), *desētī pūt* (Sv), javljaju se rijetko, samo u slučajevima kad se posebno želi istaknuti broj. Uvijek je u svim govorima: *přvī*.
- Zbirni brojevi imaju u paradigmi likove po tipu: *petéra* (GL, Sv), *petéru* (Sv).
- Brojne imenice imaju likove kao u standardnom jeziku: *petèricē* (GL, Gr, Sv), *petèrici* (Baš, Sv).

⁴⁶ Vuk 1969: 425, 259, 729, 416. Likovi bez postakcenatske dužine su i u Halilović 1990: 310.

⁴⁷ Oblik dobiven na upit.

⁴⁸ Takvi su likovi i u govoru Tuholja (Halilović 1990: 310), u Derventi (Baotić 1983: 121). Za Visoko se daje podatak da je bez dužine broj *deset* (Valjevac 1983: 312). U Vuka su zabilježeni i likovi s postakcenatskom dužinom (1969: 114, 117).

- Brojni prilozi javljaju se s neprenesenim dugosilaznim akcentom: *dvāpūt* (Baš, Gr, Sv), *jenôč* (Gr, Sv), *trīpūt* (GL, Sv).
- Brojne imenice *stotina* i *hiljada* bilježene su samo u likovima: *stòtina* (GL, Gr, Sv, Zel) i *hīlada* (Baš, DL, GL, Gr, Sv, Zel).
- Članovi brojne sintagme tipa *pet stotina* zadržavaju svoj akcent: *pēt stòtīnā* (Baš, GL, Sv). Tako i *stô dīnārā* (GL, Gr, Sv).

6. Glagoli

6.1. Infinitiv

Infinitivi⁴⁹ glagola s osnovom od **nesti* i *mrėti* imaju u ovim govorima nepreneseni kratkosilazni akcent:⁵⁰

donjjet (GL, Sv), *nanjjet* (Gr, Sv), *ponjjet* (Sv), *umrjjet* (DL, Sv), *zamrjjet* (Sv), *zanjjet* (Sv).⁵¹

Trosložni glagoli složeni od *-ići* u ovim govorima imaju dva sloga i nepreneseni dugosilazni akcent: *izić* (Baš, DL, GL, Gr, Sv, Zel), *otić* (Gr, Sv, Zel), *unić* (Baš, DL, GL, Gr, Sv, Zel).⁵² Drukčije: *nāić* (Baš, GL, Sv).

Nepreneseni dugosilazni akcent imaju i dvosložni glagoli složeni od *-ići*, koji u ovim govorima postaju jednosložni: *dôc* (Baš, DL, GL, Gr, Sv, Zel), *nâc* (GL, Gr, Sv, Zel), *pôc* (Sv), *zâc* (GL, Sv). Glagoli *ići*, *pèci* i *rèci* ne javljaju se u obliku bez finalnog vokala *i*.

Glagoli tipa *vúci*, *trèsti* i *túci*,⁵³ koji ovdje postaju jednosložni, dobivaju dugosilazne akcente: *trêst* (GL, Sv, Zel), *túc* (Sv), *vúc* (Baš, DL, GL, Gr, Sv). Takav akcent ovdje imaju i glagoli izvedeni od prethodnih: *dovúc* (Sv), *odvúc* (GL, Sv), *pretrêst* (Sv), *pretúc* (Sv), *prevúc* (Gr, Sv).

Trosložni glagoli složeni od **vesti* (tipa *dovesti*) ovdje su dvosložni i imaju kratkouzlazni akcent na inicijalnom slogu: *dòvest* (GL, Sv), *izvest* (Gr, Sv), *pròvest* (Baš, GL, Sv).

Glagoli tipa *tresti* ovdje su s dugouzlaznim akcentom: *istrêst* (Sv), *narâst* (Sv), *natrêst* (Baš, Sv), *otrêst* (GL, Sv), *trêst* (GL, Sv, Zel).

Uvijek je na cijelom terenu: *spásit* i *pàst*.

Glagoli tipa *kupovati* imaju standardnojezički akcent: *bolòvat* (Gr, Sv), *kupòvat* (GL, Sv, Zel), *stanòvat* (Baš, Sv).

⁴⁹ Fonetski likovi infinitiva uglavnom su bez finalnog vokala *i*. Puni oblici rijetki su na cijelom području.

⁵⁰ U Daničića su ovakvi glagoli s kratkouzlaznim akcentom pomjerenim za jedan slog naprijed (1925: 94, 110).

⁵¹ Slično u: Halilović 1990: 311; Valjevac 1983: 313; Brabec 1957–58: 49.

⁵² Ovdje nije zabilježen glagol *nanić*, kao u: Halilović 1990: 311 i Valjevac 1983: 313.

⁵³ U ovakvom prozodijском liku zabilježeni su kod Vuka (1969: 80, 747, 757).

Samo je *skrètat* na cijelom području.

Glagoli tipa *gurnuti* imaju dugouzlazni akcent: *gúrnut* (GL, Gr), *júrnut* (Sv), *strúgnut* (Sv), *žígnut* (Baš, GL, Sv).

U ovim govorima glagoli tipa *lanuti* imaju kratkouzlazni akcent: *bàhnut* (Baš, Sv), *kàhnut* (Sv), *lànut* (Sv, Zel), *plànut* (Sv).

Kad su glagoli tipa *gùžvati* složeni s prefiksom, akcent im ostaje na glagolu: *najèdrat* (Sv), *nakrèsat* (GL, Gr), *pogužvat* (Sv).

Glagoli tipa *moljakati* imaju kratkouzlazni akcent: *molàkat* (Sv), *pijùckat* (Baš, GL), *raspuškètat* (Sv), *selàkat* (GL).

U ovim govorima je: *izùzimati* (Sv), *preùzimati* (GL), *zaùzimati* (Baš, Sv).

Glagoli tipa *gutati* sami ili složeni s prefiksom javljaju se s kratkosilaznim i kratkouzlaznim akcentom: *gùtat* (Sv, Zel), *pòigrati* (Sv), *prògutati* (Sv), *zàigrati* (Baš, Sv), ali i: *igrati* (Sv), *nabàsati* (Sv). Glagol *tràpati*, koji je kod Nikolića s glagolima ovoga tipa (1966–67: 328) i kratkouzlaznim akcentom u Vuka (1969: 746), ovdje ima dugouzlazni akcent: *trápati* (Baš, Sv).

Glagoli *kašljati*, *livsati*, *polivsati* nemaju jedinstven akcent: *kàšlát* (Baš, GL, Sv), *lìvsati* (Sv), *pòlìvsati* (GL, Sv).

Dugouzlazni akcent imaju glagoli tipa *gibati*: *gibat* (Sv), *hlúpati* (Sv), *lúpati* (Baš, DL, Gr, Sv), *púhçati* (Sv), *sprémat* (GL, Sv).

Kratkosilazni akcent imaju glagoli *pràvdati* (Sv, Zel) i *sùnçati* (GL, Gr, Sv).⁵⁴

Glagol *baciti* i glagoli složeni s njim, koji u Daničića imaju dugouzlazni akcent (1925: 132), obični su i s drukčijim akcenatskim likovima: *báčiti* (Sv), *izbaciti* (GL, Sv), *pòbaciti* (Baš, Sv), *prèbaciti* (Sv). Drugi glagoli ovoga tipa složeni s prefiksom zadržavaju akcent na glagolu: *béçiti* – *izbéçiti* (Sv), *búilit* – *izbúilit* (GL), *gúšiti* – *ugúšiti* (Sv), *vršiti* – *izvršiti* (Gr, Sv).

U ovim govorima obično je: *krèçiti* (Sv), *okrèçiti* (Sv), *pùstiti* (GL, Gr, Sv).

Obično je *ùfatiti* na cijelom području.

Glagol *vìđeti* samo je s takvim akcenatskim likom u svim govorima.⁵⁵

Daničićevi primjeri s dugosilaznim akcentom u infinitivu: *ántati* (= postavljati antu; anta = humčica kao zemljišna međa⁵⁶), *dúndoriti* (= nerazgovijetno pjevušiti⁵⁷) i *glàti* (= gledati⁵⁸) nisu u leksičkom fondu ovih govora, a glagoli: *pàmtiti*, *kàmkatiti*, *kàrtati*, *kùrvati*, *plàndovati* i *pràznovati*⁵⁹ ovdje su obično bez finalnog vokala i imaju drukčije prozodijske likove: *pàmtiti* (Baš, DL, GL, Sv), *kàmkatiti* (GL, Gr, Sv), *kàrtati* (GL, Gr, Sv, Zel), *kùrvatiti* (GL, Sv), *plàndovati* (Sv), *pràznovati* (GL, Sv).

⁵⁴ Kod Vuka: *pràvdati* i *sùnçati* (1969: 563, 726).

⁵⁵ Tako i u Daničića (1925: 126) i u Vuka (1969: 60).

⁵⁶ *Rječnik MS*, I, 85.

⁵⁷ *Rječnik MS*, I, 806.

⁵⁸ *Rječnik MS*, I, 496.

⁵⁹ Daničić 1925: 142, 165, 191.

6.2. Aorist

- a) Glagoli koji u Daničića u infinitivu imaju dugouzlazni akcent i zadržavaju ga u svim licima aorista (1925: 200) imaju i ovdje izjednačene akcente aorista: *čalabrĕknu* (GL), *kazĭva* (Sv), *kōlko òn žĭvje* (Sv), *nāĕe*⁶⁰ (Baš), *pĭsa* (Gr), *ti žĭvje* (Sv).

Glagoli koji u Daničića u 1. licu singulara imaju dugouzlazni akcent i mijenjaju ga u dugosilazni i kratkosilazni u 2. i 3. licu singulara (1925: 200) i ovdje imaju takve akcente: *jĕnāci* (Sv), *skōnātori* (Sv), *trĕse*⁶¹ (Sv), *žĭvotāri* (GL, Sv).

- b) Glagoli s kratkouzlaznim akcentom u infinitivu i ovdje kao i kod Daničića (1925: 200–201) najčešće dobivaju u 2. i 3. licu singulara aorista kratkosilazni akcent:

kŭpova (Baš), *nāmaĕe* (Sv), *nōsi* (GL, Sv), *òra* (Sv), *pòreĕe* (GL), *pòtonu* (Baš, Sv) ili zadržavaju akcent infinitiva: *pozēlēne* (Gr, Sv), *požēle* (Sv), *ùmjede* (GL, Sv), *zažēle* (Baš, Sv).

- c) Glagoli koji u infinitivu imaju kratkosilazni akcent zadržavaju ga i u 2. i 3. licu singulara: *ĕŭ* (Sv), *dĭže* (Gr, Sv), *jĕde* (Baš, GL, Sv), *pāde* (DL, Gr, Sv), *sjĕde* (GL, Sv, Zel), *vĭĕde* (GL, Gr, Sv).

Daničićevi primjeri s odstupanjem: *prĕsti* – *prĕdoh*, *prĕde*; *zjāti* – *zjāh*, *zjā* (1925: 99, 171) ovdje nisu zabilježeni.

- a) Dosljedno je dug nastavak u trećem licu plurala aorista: *pògledašĕ* (GL, Sv), *pokāzašĕ* (Gr), *pokrĕnušĕ* (Sv), *zāsĭjedošĕ* (Baš), *zasmĭjašĕ* (Sv).⁶²

6.3. Glagolski pridjev radni

Odlikuje se znatnim akcenatskim odstupanjem od Vukove i Daničićeve norme⁶³ i pokazuje priličnu prozodijsku neujednačenost.

Izjednačenost akcenata u svim rodovima glagolskog pridjeva radnog odlika je samo nekih glagola: *dòbio* – *dòbila* – *dòbilo* (Gr, Sv), *dōnio* – *dōnijĕla* – *dōnijĕlo* (Sv), *išō* – *išla* – *išlo* (Baš, DL, GL, Sv), *pòĕĕo* – *pòĕĕela* – *pòĕĕelo* (GL, Sv), *pĭo* – *pĭla* – *pĭlo* (Sv), *pòpio* – *pòpĭla* – *pòpĭlo* (Sv), *pòšō* – *pòšla* – *pòšlo* (Sv), *ùmro* – *ùmrla* – *ùmrlō* (Baš, DL, GL, Gr, Sv, Zel).

⁶⁰ Ovdje je infinitiv ovoga glagola s dugosilaznim akcentom i bez finalnog vokakla *i*: *nāĕ* (Baš, DL, GL, Sv, Zel).

⁶¹ Ovaj glagol ovdje je u infinitivu bez finalnog vokala *i* i akcent mu nije kao u Daničića: *trĕst* (Baš, GL, Gr, Sv, Zel).

⁶² Brozović daje podatak da za dužinu tog nastavka znaju svi ijekavskošćakavski govori (1966: 154). Vidi i primjere u dijelu o postakcenatskom kvantitetu u Bulić 2000, t. 46.4.3.

⁶³ To je odlika i ijekavskošćakavskog dijalekta (Brozović 1966: 155).

Akcentatska opozicija muški rod: ženski i srednji rod čuva se u primjerima:

dào – dála – dáló (Baš, DL, GL, Gr, Sv, Zel), *dřžō – dřžala – dřžalo* (Sv),
pěkō – pěkla – pěklo (Sv), *prōdō – prōdala – prōdalo* (Sv), *trēsō – trēsla – trēslo* (GL, Sv).

Glagoli *izvûc* (Sv) i *nàvest* (Sv) kolebljivi su u akcentu ženskog i srednjeg roda:

izvûkō – izvûkla / izvûkla – izvûklo / izvûklo (Sv), *nàveo – navèla / navèla – navèlo / navèlo* (GL, Sv).

Glagoli tipa *kupòvati* imaju prozodijske likove: *kùpovō – kùpovāla – kùpovālo* (Sv), *òtrovō – òtrovāla – òtrovālo* (Baš), *stānovō – stānovāla – stānovālo* (Sv).

Glagola složeni s *-peći* ovdje se javljaju u prozodijskim likovima:

ispēkō – ispēkla / ispēkla – ispēklo / ispēklo (Sv), *prēpekō – prēpekla / prepēkla – prepēklo / prepēklo* (Baš, Sv).

Glagoli: *bàcati*, *trpati* i *ždèrati* imaju prozodijske likove glagolskog pridjeva radnog: *bàcō – bàcala – bàcalo* (GL, Sv), *trpō – trpala – trpalo* (Baš, Gr, Sv), *ždèrō – ždèrala – ždèralo* (Baš, GL, Sv).

Od glagola *zadòbiti* zabilježeno je samo: *zadòbio* (Baš, GL, Sv).

Ovdje je: *gràktat – gràktala* (GL, Sv), *izverùgat – izverugāla* (GL), *lòkat – lòkala* (Baš), *polòkat – pòlokāla* (Sv), *siktat – siktala* (Sv), *verùgat – vèrugāla* (GL), *zablistat – zàblistala* (Sv), *zàgraktat – zàgraktala* (GL, Sv), *zàsiktat – zàsiktala* (Sv).

6.4. Glagolski pridjev trpni

Isti akcent u svim rodovima zabilježen je u sljedećim oblicima trpnoga glagolskog pridjeva:

dřžān – dřžāna – dřžāno (Gr), *jèden – jèdena – jèdeno* (Baš), *mjèren – mjèrena – mjèreno* (GL), *òbrān – òbrāna – òbrāno* (Sv), *òprān – òprāna – òprāno* (GL, Sv), *òrān – òrāna – òrāno* (Sv), *pjèvān – pjèvāna – pjèvāno* (Sv), *pòčēt – pòčēta – pòčēto* (Baš, Sv), *prìznāt – prìznāta – prìznāto* (Zel), *sjèčen – sjèčena – sjèčeno* (Sv), *ùzēt – ùzēta – ùzēto* (Sv), *zàklān – zàklāna – zàklāno* (Sv).

Razlika akcenta u rodovima javlja se u primjerima: *prān – prāna – prāno* (Gr), *tkān – tkāna – tkāno* (Baš), *trēsēn – trēsēna – trēsēno* (Sv), *vēzen – vèzēna – vèzēno* (Sv).

Glagoli: *donjēt, odvûc, kràst* imaju sljedeće likove glagolskog pridjeva trpnog: *dònijēt / donēšen – dònijēta / donešēna – dònijēto / donešēno* (Sv), *pòkraden – pòkradena – pòkradeno* (Sv), *odvùčen – odvùčena – odvùčeno* (Baš).

I u oblicima glagolskog pridjeva trpnog javljaju se nepreneseni silazni akcenti: *izmlâčen* (Sv), *otrìježnen* (Sv), *okrénūt* (Sv), *ozídāna* (DL), *preslâđena* (Gr), *pronâđen* (Sv), *uprègnūt* (Zel, Sv), *urâđeno* (Baš), *zagñnāto* (GL), *zasâđeno* (GL), *zaslìjeplèn* (Gr), *zatègnūti* (Sv), *zavālen* (Sv).

6.5. Present

Vokal *e* u nastavku za prezentsku osnovu nije dug ako je na prethodnom slogu uzlazni akcent: *bèrem* (Sv), *bèremo* (Baš, Sv), *kìnem* (Sv), *plètem* (Gr, Sv), *trèsem* (GL, Sv), *vèzem* (Sv), ali u 3. licu plurala ovakvi glagoli imaju nepreneseni dugosilazni akcent: *berû* (Baš, Sv), *kunû* (Sv), *vèzû* (Sv).⁶⁴

Nema Daničićevih akcenata u 1. i 2. licu plurala u sljedećim zabilježenim primjerima: *čitāmo* – *čitāte* (Baš, DL, GL, Gr, Sv, Zel), *imāmo* – *imate* (GL, Sv, Zel), *oružāmo* – *oružāte* (Sv), *pèčemo* – *pèčete* (Baš, Sv), *plètemo* – *plètete* (GL), *račūnāmo* – *račūnāte* (Sv), *zòvemo* – *zòvete* (Sv).

Akcent 1. i 2. lica plurala nije izjednačen s akcentom ostalih lica u ovim zabilježenim primjerima: *bježimo* – *bježite* (Sv), *držimo* – *držite* (Gr), *postimo* – *postite* (GL, Sv), *sjedimo* – *sjedite* (Gr, Sv), *učimo* – *učite* (Sv), *želimo* – *želite* (Baš), ali ovakvi glagoli u ovim govorima imaju i nepreneseni dugosilazni akcent u ostalim licima presenta: *bježim* (Sv), *držê* (Baš, Sv), *postim* (GL, Sv), *sjedî* (Gr, Sv, Zel), *učî* (Baš, DL, GL, Gr, Sv, Zel).

Na cijelom terenu uvijek je *dāmo* i *dāte*.

Glagoli složeni s *pèci* imaju u prezentu prozodijske likove: *ispèčem* (Baš, GL, Sv), *prepèče* (GL, Sv), *zapèče* (Sv).

Glagoli složeni s **nesti* u prezentu imaju likove: *donèsem* (Baš, Sv, Zel), *ponèsem* (GL, Sv), *prenèsem* (Sv).

Sva lica presenta glagola *ići* imaju isti akcent: *īđēm* (GL, Sv), *īđēš* (Baš), *īđēmo* (GL, Gr, Sv, Zel), *īđēte* (Baš, Sv), *īđū* (Baš, DL, GL, Gr, Sv, Zel). U odričnom obliku glagola ovaj se akcent prenosi i na proklitiku: *nè īđēm* (Sv), *nè īđēmo* (Baš). Present dvosložnih glagola složenih od *ići* javlja se u prozodijskim likovima: *dôđē* (Gr, Sv), *dôđēm* (Sv, Zel), *prôđēm* (Baš, GL, Sv), *prôđēš* (DL, GL, Gr, Zel).

Glagoli složeni od *brāti*, *prāti* i *zvāti* u sva tri lica singulara i u 1. i 2. licu plurala presenta imaju kratkouzlazni akcent: *ispèrem* (Sv), *nabèreš* (GL, Sv), *obèrem* (Sv), *opère* (Gr), *pobèrem* (GL), *pozòvem* (Sv), ali u 3. licu plurala imaju nepreneseni dugosilazni akcent: *naberû* (Sv), *operû* (Baš), *poberû* (GL, Sv), *pozovû* (Sv).

Odrični oblik 1. lica singulara presenta glagola *mòci* ima prozodijski lik s neprenesenim akcentom na proklitiku: *ne mògu* (Baš, DL, GL, Gr, Sv, Zel), ali je često i javlja se naporedo u svim mjesnim govorima i: *nè merem*. U ostalim licima dosljedni oblici su: *nè mereš* (GL, Sv, Zel), *nè mere* (Baš, DL, GL, Gr, Sv, Zel), *nè meremo* (Baš, DL, GL, Gr, Sv, Zel), *nè merete* (GL, Gr, Sv), *nè mogû* (Baš, DL, GL, Gr, Sv, Zel).

Glagol *smijati* (*se*) u prezentu ima likove: *smijem* (Gr, Sv), *smiješ* (Baš, Sv), *smije* (Gr, Sv); *smijemo* (GL, Sv), *smijete* (Sv), *smijû* (Baš, DL, GL, Sv).

⁶⁴ O izostajanju postakcenatske dužine u prezentu i odstupanju od Vukove i Daničićeve norme v. i u dijelu o postakcenatskom kvantitetu u Bulić 2000, t. 47.4.

Glagol *piti* u prezentu ima akcent: *pījēm* (GL, Sv), *pījēš* (Baš, Sv), *pījēmo* (Sv). Tako i: *krījēm* (Sv), *krījēš* (GL, Sv). Glagoli složeni s ovim imaju u prezentu prenesen akcent na prefiks: *pōpijem* (Sv), *pōpijemo* (GL, Sv), *sākrijem* (Sv), *pōkrijem* (Baš, Sv).⁶⁵

Glagol *dōbiti* u prezentu je zabilježen bez postakcenatske dužine na vokalu *e* u nastavku za prezentsku osnovu: *dōbijem* (Sv), *dōbiješ* (Baš, GL, Sv). U glagolima složenim s njim akcent se prenosi na prefiks: *nādobijem* (GL), *prīdobije* (Sv).

Bilježeno je samo: *dājēm* (GL, Gr, Sv) i *dājēš* (Baš, Sv).

Složeni glagoli sa završetkom na *-ajem* ovdje imaju nepreneseni dugosilazni akcent: *obečâjēm* (Sv), *prodâjēm* (GL, Gr), *umilâjēm* (Baš), *zafrkâjēm* (Sv).

Glagol *bàcati* i od njega složeni glagoli imaju prezentske likove: *bàcām* (Sv), *bàcāš* (GL), *nabàcām* (Sv).

Glagoli *kōpati* i *čēšljati* i od njih složeni glagoli ovdje imaju prozodijske likove: *kōpām* (GL, Sv), *iskōpām* (Baš, Sv), *čēšlām* (Sv), *ōčešlām* (Baš, Sv).

U svim govorima samo je: *imām*. Odrični oblik češće je: *nē imām* (Baš, DL, GL, Gr, Sv, Zel), ali se u svim govorima javlja i oblik bez *i*, uglavnom kod mlađih govornih predstavnika: *nēmām*.

Glagol *mōtati* ima prezent *mōtām* (Sv), *mōtā* (GL, Sv).

Odrični oblik prezenta glagola *znāti* ima kratkosilazni akcent na proklitici: *nē znām* (Baš, DL, Sv), *nē znāmo* (Sv), dok se odrični oblik prezenta glagola *vâljeti* javlja i s kratkosilaznim akcentom na proklitici *i*, rjeđe, s kratkouzlaznim akcentom na glagolu: *nē valā* (Baš, DL, GL, Sv), *ne valā* (GL, Sv).

Dugosilazne akcente imaju prezenti *pûhcām* (Sv) i *sprēmām* (GL, Gr).

U 3. licu plurala glagoli *pîtati* i *igrati* imaju prozodijske likove: *pîtajū* (Baš, GL, Sv) i *igrājū* (Sv).

S neprenesenim dugosilaznim akcentima ovdje su prezentski oblici: *izbâcīm* (GL), *izdržīm* (Sv), *lomīm* (Gr, Sv), *sjedočīš* (GL, Sv), *zatvârām* (GL), *žtvīm* (Sv), *žūrīm* (Sv).

Obično je: *sprēmīm* (GL, Sv), *sprēmīš* (Sv). Tako i: *vđīm* (Baš, GL, Gr, Sv), *vđīš* (GL, Sv, Zel).

S dugouzlaznim su akcentom i predakcenatskom dužinom oblici 1. i 2. lica plurala prezenta glagola koji u ostalim licima imaju predakcenatsku dužinu i nepreneseni dugosilazni akcent: *čūčīmo* (Sv), *drčīte* (Sv), *žvīmo* (Baš, Gr, Sv, Zel), *žvīte* (Sv), *žūrīmo* (Baš, GL).⁶⁶

U svim govorima samo je: *vđīm*, *vđīš*. Tako i: *nīje*.

Uvijek je u svim govorima: *hōću*, *hōćeš*, *hōće*; *hōćemo*, *hōćete*, *hōćē* i: *nēću*, *nēćeš*, *nēće*; *nēćemo*, *nēćete*. U 3. licu plurala javljaju se likovi: *nēćē* (GL, Gr, Sv, Zel) i *nēcē* (Baš, DL, GL, Sv).

⁶⁵ Javljaju se i primjeri s dugim vokalom *e*: *pōpijēm* (Sv), *pōpijēmo* (GL, Sv), *sākrijēm* (Sv), *pōkrijēm* (Baš, Sv), ali mislim da su oni rjeđi u upotrebi.

⁶⁶ V. i dio o predakcenatskom kvantitetu u Bulić 2000, t. 47.5.

6.6. Glagolski prilog sadašnji

Od glagola tipa *lòmiti* ovdje je: *držéci* (Sv), *ležéci* (GL, Sv), *loméci* (Gr, Sv, Zel), *letéci* (Gr, Sv), *učéci* (Baš, Gr, Sv).

Od glagola *govòriti* prilog sadašnji je *govoréci* (Baš, DL, GL, Sv).

O prozodijским likovima glagolskog priloga sadašnjeg glagolâ tipa *raditi* govori se u Bulić 2000.

6.7. Glagolski prilog prošli

Ovaj glagolski oblik se skoro potpuno izgubio iz ovih govora, a o nekim njegovim specifičnostima javljanja govori se u Bulić 2000.

6.8. Imperfekat

Zabilježen je samo imperfekat pomoćnoga glagola *biti*: *bjěše* (DL).

6.9. Imperativ

Imperativ od glagola *ići* glasi: *iđi* (Baš, DL, GL, Gr, Sv, Zel), a odrični oblik: *né iđi* (GL, Gr, Sv, Zel).

Dvosložni glagoli složeni od *ići* imaju imperativne likove s dugouzlaznim akcentom: *dóđi* (Baš, DL, GL, Gr, Sv, Zel), *otíđi* (Baš, Sv), *próđi* (Gr, Sv).

Kratkosilazni akcent i postakcenatsku dužinu imaju imperativi glagola *bàcati*, *čěšljati*, *kòpati* i *mòtati*: *bàcāj* (GL, Sv), *bàcājte* (Sv), *čěšlāj se* (Sv), *kòpāj* (Gr, Sv), *mòtāj* (GL, Sv).

Od glagola *ìmati* imperativ je *imāj* (Gr, Sv).

Glagol *dřžati* ima imperative: *dřži* (Baš, Gr, Sv, Zel), *dřžite* (Gr, Sv). Kratkouzlazni akcent zadržavaju i glagoli složeni od *dřžati*: *pridřži* (Sv), *zadřži* (Baš, GL, Sv).

U ovim govorima je: *hàjmo* (Baš, GL, Gr, Sv, Zel), *hàjte* (Baš, DL, GL, Gr, Sv).

Kratkouzlazni akcent ima imperativ glagola *ùzěti*: *ùzmi* (Gr, Sv), *ùzmite* (Baš, Gr, GL, Sv).

Od glagola *skàkutat* (Sv) imperativ je *skàkući* (Sv).

7. Navedeni primjeri akcenta promjenljivih vrsta riječi pokazuju da arhaičniji govori živiničkoga kraja uz gornji tok Spreče imaju niz specifičnih osobina po kojima se razlikuju od novoštokavskih govora te da se u izvjesnim crtama razlikuju i od ijekavskošćakavskih bosanskih govora koji su do sada opisani u dijalektološkoj literaturi.

Literatura

- Baotić, Josip (1983), *Ikavskošćakavski govor u okolini Dervente*, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, knj. IV, Sarajevo, 7–208.
- Brabec, Ivan (1957–58), Glavnije fonetske osobine govora u tuzlanskom kraju (upoređene sa osobinama u drugimštokavskim govorima), Pitanja književnosti i jezika, knj. IV/V, sv. B, Sarajevo, 43–68.
- Brabec, Ivan (1955), *Govor Tuzle i okolice*, doktorska disertacija u rukopisu, Sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Zagreb, 223 + 2 dij. karte.
- Brozović, Dalibor (1966), O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta, Hrvatski dijalektološki zbornik, II, Zagreb, 119–208.
- Bulić, Refik (2000), *Arhaičniji govori u gornjem toku Spreče: živinički kraj*, magistarski rad u rukopisu, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo, 189.
- Bulić, Refik (2013), Akcenatske osobine arhaičnijih govora živiničkoga kraja uz gornji tok Spreče, *Bosnistika plus*, I/1, Institut za bosanski jezik i književnost u Tuzli, 105–117.
- Daničić, Đuro (1925), *Srpski akcenti*, Pos. izd. SKA, LVIII, Beograd, I–XIV + 1–320.
- Halilović, Senahid (1990), *Govor Muslimana Tuholja (okolina Kladnja)*, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, knj. VI, Sarajevo, 1990, 249–357.
- Nikolić, Berislav M. (1970), *Osnovi mlađe novoštokavske akcentuacije*, Beograd, 1–122.
- Nikolić, Berislav M. (1966–67), Upitnik za ispitivanje akcenta u štokavskim govorima, *Južnoslavenski filolog*, XXVIII, sv. 1–2, Beograd, 307–336.
- Okuka, Miloš (1977), *O govoru Rame*, doktorska disertacija, Sarajevo, 328 + 45.
- Peco, Asim (1981), *Osnovi akcentologije srpskohrvatskog jezika*, Naučna knjiga, Beograd, 180.
- Petrović, Dragoljub (1972), O govoru Zmijanja, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XIV/I–II i XV/I–II, Novi Sad, 1972, 211.
- Pižurica, Mato (1981), *Govor okoline Kolašina*, CANU, Posebna izdanja, knj. 12, Odjeljenje umjetnosti, knj. 2, Titograd, 251.
- Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, I–VI, Matica srpska, Novi Sad, 1976.
- Valjevac, Naila (1983), *Govor visočkih Muslimana (akcentat i fonetika)*, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik, knj. IV, Sarajevo, 283–354.
- Karadžić, Vuk St. (1969), *Srpski rječnik*, Nolit, Beograd, 862.
- Vuković, Jovan (1963), Bosanski i hercegovački govorni tipovi, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Etnologija, n.s., sv. XVIII, Sarajevo, 17–

Adresa autora

Author's address

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Dr. Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla
Bosna i Hercegovina
refik.bulic@untz.ba

STRESS OF INFLECTED PARTS OF SPEECH IN THE MORE ARCHAIC SPEECHES OF ŽIVINICE AREA ALONG THE UPPER STREAM OF SPREČA RIVER

Summary

In this paper the main prosodic features of the inflected parts of speech in the more archaic speeches of Živinice area along the upper stream of Spreča river are presented. The material is arranged so that one could make comparison with Vuk and Daničić's prosodic norm and with other speeches in related dialects.

Key words: prosodeme, distribution, long-falling stress, short-falling stress, long-rising stress, short-rising stress

UDK: 811.111'255

Originalni naučni rad / Original scientific paper

Primljen / Received on 18. 11. 2013.

Prihvaćen za objavljivanje /

Accepted for publication on 25. 12. 2013.

Tanja PAVLOVIĆ
Sanel HADŽIAHMETOVIĆ JURIDA
Alma JAHIĆ
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

THE ROLE OF *TAP* IN TRANSLATION PROCESS RESEARCH

Translation process may be used to denote numerous phenomena, from the cognitive processes activated during translation to the more “physical” process with the target text as the final result. There have been various attempts to distinguish between different aspects of this process. Consequently, these attempts have been followed by appropriate methodology adapted to such research. The method that has been developed relatively recently is “think-aloud protocol (TAP)” focuses on investigating the integral parts of the collaborative translation process. The paper examines this method and its application in the study of various elements of the translation process, such as problems identified during translation, solutions that were offered, and actions, interactions and verbalizations registered. It provides an insight into the underlying segments of the translation process and reveals some of its components of that otherwise remain hidden.

Key words: translation process, think-aloud protocols (TAP), translation problems, solutions, actions, interactions, verbalizations

1. Translation studies as an independent discipline

Translation studies is a relatively new discipline which saw the expansion in the last three decades. As Munday (2001: 4) states, “The practice of translating is long established, but the discipline of translation studies is new.” He further points

out that the term translation itself has several meanings, “it can refer to the general subject field, the product (the text that has been translated) or the process (the act of producing translation, otherwise known as translating)” (ibid). He is the author of the following definition:

The process of translation between two different written languages involves the translator changing an original written text (the source text or ST) in the original verbal language (the source language or SL) into a written text (the target text or TT) in a different verbal language (the target language or TL).

(Munday 2001: 5)

There are several reasons why translation studies has become more prominent. One of them is certainly the proliferation of specialized translation and interpreting courses and the other is the proliferation of conferences, books and journals on translation in many languages, along with various professional publications, periodicals etc. in the 1990s. However, although the practice of translation is long established, the study of the field developed into an academic discipline only in the second half of the twentieth century.

In the past, translation exercises were regarded as a means of learning a new language, since language learning in secondary schools in many countries used to be dominated by the grammar-translation method. This method fell into disrepute, particularly with the rise of the communicative approach in the 1960s and 1970s. In that period, translation tended to become restricted to higher-level and university language courses, either in translation workshops (in the USA), or within the subject of research of contrastive analysis.

“The evolving field of translation studies can point to its own systematic models that have incorporated other linguistic models and developed them for its own purposes, while at the same time, the construction of the new discipline has involved moving away from considering translation as primarily connected to language teaching and learning” (Munday 2001: 9). Actually, the focus is on the study of what happens in and around translation and translating.

2. The nature of translation process

Prior to the investigation into translation processes aimed at examining possible differences between translation from the second language into the first (“L1 translation”) and translation from the first language into the second (“L2 translation”), we need to explain the nature of the translation process. Malmkjær (2000: 163 in N. Pavlović 2007: 22) points out that:

“translation process” may be used to designate a variety of phenomena, from the cognitive processes activated during translating, both conscious and unconscious, to the more “physical” process which begins when a client contacts a translation bureau and

ends when that person declares satisfaction with the product produced as the final result of the initial inquiry.

In translation practice, the cognitive aspect cannot be separated from the physical. It is obvious that translation is a decision-making process as well. In his discussion of translation competence, Pym (2003: 490) states that “the kind of processes we are interested in are clearly as much social as they are cognitive.” One must bear in mind the inseparability of these aspects especially when analyzing a particular phenomenon. N. Pavlović (2007: 20) states: “while particular studies will naturally tend to focus on one of these perspectives, it is important not to lose sight of the other.”

House (2000: 150) points out that, in using the term “process of translation”, “we must ... keep in mind that we are dealing here not with an isolable process but rather with a *set* of processes, a *complex series* of problem-solving and decision-making processes.” Attempts have been made to isolate the different sub-processes that make up the process of translation.

According to House (2000: 150), the selection and the sequencing of the various operations that make up the translation process is conditioned by “semantic, pragmatic, situation-specific and culture-specific constraints operating on two ‘levels’ – that of the source and that of the target language” – and also by “the emergent translation text itself both in its physical realization and its on- line cognitive representation.”

All this proves how complex the translation process actually is. There have been various attempts to distinguish between the different aspects of the process and describe them on the theoretical level. Thus Holmes (1988: 96 in Hönig 1991: 77) describes translation as a multi- level process, suggesting that, “while we are translating sentences, we have a map of the original text in our minds and at the same time a map of the kind of text we want to produce in the target language.” This map, or “a vision of an optimal target text” (Tirkkonen-Condit 2000: 125), is seen as a goal in accordance with which individual decisions are made. The achievement of this goal, however, does not proceed in an orderly, linear fashion.

Studies of translation processes have indicated that “translators sometimes translate ‘automatically’; they feel a kind of ‘flow’ ... enabling them to find better solutions without great effort. At other times they have to spend a lot of time thinking about a possible solution for a translation problem” (Hansen 2003: 27). Sometimes translators seem to be able to control their processes “nearly automatically” while on other occasions they encounter a lot of problems, making control a conscious act (Hansen 2003: 28).

This distinction between “conscious” and “unconscious” has been discussed by many scholars and translation theorists. It seems that the process(es) of translation can be described in terms of Shön’s (1987: 26f in N. Pavlović 2007: 25) concept of “reflection-in-action.” The notion refers to a situation in which “our thinking serves to reshape what we are doing while we are doing it” (ibid). The issue of conscious

versus unconscious processing is indeed one of the central themes in research into translation processes. The fact that additional terms, such as “automatic”, “routine”, “non-routine”, “intuitive”, “strategic”, “controlled” and “uncontrolled” are also used makes the situation even more complex. Hönig (1991: 80) distinguishes between the “controlled workspace” and the “uncontrolled workspace.” The former is the “location where all those mental-cognitive processes take place which find their way into thinking-aloud protocols.” According to Hönig (*ibid*), the processes taking place in the two workspaces are “interdependent, and they are both (ideally) governed by a macro-strategy.”

For Kiraly (1997: 151 in N. Pavlović 2007: 27), controlled and subconscious processes do not necessarily form a dichotomy either. He prefers to speak of “relatively controlled vs. relatively automatic processes.” The model of the translator’s mind that he proposes consists of (a) sources of information, including long-term memory, source text input and external resources, (b) the “intuitive workspace”, which is relatively uncontrolled and subconscious, and (c) the controlled processing center, the relatively conscious mental space where strategies are applied (*ibid*).

According to Kiraly’s model, two main products emerge from the intuitive workspace, tentative translation elements and translation problems (in N. Pavlović 2007: 27). Tentative translation elements are “unverified products of spontaneous associations at the workspace level” while translation problems, on the other hand, “emerge from the intuitive workspace when automatic processing is incapable of producing tentative translation elements” (*ibid*). If the satisfactory solution cannot be produced, a tentative element will be proposed, which may be accepted or rejected. In that case the whole procedure may begin again or the problematic element may be dropped altogether.

The issue of (non) linearity of the translation process has been attracting translation theorists for a long period of time, with surprisingly opposite results. Some claim that translation is a non-linear process (see Séguinot 2000) while other researchers have observed the opposite to be the case. In comparative studies, researchers have nevertheless been able to observe that some subjects proceeded in a more (or less) linear way than others. Thus Krings (1986 in N. Pavlović 2007: 29) observed that the professional proceeded in a more concentric fashion through the text, as opposed to the linear progression of the nonprofessional. As N. Pavlović (2007: 29) concludes, “It remains to be seen whether future studies will confirm the link between a higher instance of non- linearity and a higher degree of translation competence.”

2.1. Problems

Translation processes have been conceived of as problem-solving activities (e.g., Tirkkonen-Condit 2000). Therefore, one type of analysis of all those elements which translators face during their translation process can be seen as related to translation

problems. What can we do? We can look at the number and type of problems as well as the ways in which they are dealt with. Such an analysis of “problem spots” as N. Pavlović (2007: 29) calls it, can be of particular interest for the research such as this, which aims at improving the pedagogical function of translation as well.

Lorenzo (1999: 128 translated in N. Pavlović 2007: 31) defines problems as those elements “for which the translator presents more than one possible translation or whose solution is expressly reasoned or argued.” Séguinot’s (2000: 144) sees problems as “negotiated meaning”, which she defines as “those instances where translation does not occur automatically. The translator is aware of the meaning in the source text and considers alternatives or actively chooses to deviate from the source text.”

Livbjerg and Mees (2002: 161) also define “problem” with regard to conscious awareness: “Our definition of a ‘problem’ is very broad, meaning only that the unit in question was raised to the level of consciousness.” For them, “verbalization could thus be anything from the expression of worry or dissatisfaction concerning a chosen solution to proclaiming satisfaction with it.” This is why Livbjerg and Mees’s definition of a translation problem *or* unit as seen “from the perspective of the participating subjects” seems particularly useful:

A translation unit is any word or phrase in the text, or any aspect of such a word or phrase, which is verbalized by any single participant and for which he or she expresses any degree of doubt about its proper translation.

(Livbjerg and Mees 2003: 129)

Bernardini (2001: 249) emphasizes that these different units or problems can be embedded in each other so that “attention units are better defined in hierarchical rather than sequential terms, with smaller units being processed within larger units.” For Nord (1997: 69), “the text is seen as a hyper-unit comprising functional units that are not rank-bound, with each unit manifested in various linguistic or non-linguistic elements that can occur at any level anywhere in the text.”

The size of attention units has been one of the features according to which protocols are analyzed. In addition to size, units can be compared in terms of number (the overall number of units; the number of units verbalized in a certain measure of time) or in terms of type or level (e.g., lexical, morphological, syntactical).

2.2. Research into translation processes

Translation is not just an exchange of words and structures, but a communicative process that takes into consideration the reader of the translation within a particular situation within a specific culture.

2.3. Think-aloud protocols (TAPs)

According to Kussmaul (1995: 5) there are two approaches in teaching translation, product-oriented and process-oriented ones. The product-oriented approach includes error analysis and translation quality assessment. The process-oriented approach provides an insight into the translation process itself and the cognitive efforts made by people who perform translation tasks.

Investigation of translation processes has intensified over the past two decades largely due to the application of the introspective verbal reporting method known as think-aloud (thinking aloud) protocols or TAPs. This process-oriented approach has been developed in order to gain more immediate access to the translator's mind. By adopting introspective methods from psychology, experiments have been carried out in which translators were asked to utter everything that went on in their minds while they were translating. These monologues were recorded and are referred to as think-aloud protocols (TAPs) (Kussmaul: 1995: 7).

These protocols have been analyzed in order to classify translation strategies, with the pedagogical aim of observing difficulties encountered by the students. Kussmaul is aware that by using TAPs we are "closer" to the translator's mind, but that we still to some extent have to infer what goes on. However, he hopes that there is an improvement by degree when analyzing protocols instead of errors. Kussmaul (1995: 178) claims that these analyses have at least two pedagogical purposes. One is that the strategies observed in the TAPs may serve as models for successful translating, and the other is that if students, training to become translators, are used as subjects, TAPs may be used to find out where they have problems.

Kussmaul (1995: 183) claims that TAP data provide rich material on which a variety of hypotheses can be tested and research with a variety of aims can be pursued. It provides a valuable insight into the study of identification of problems, solution to problems, associations, corrections, the usage of dictionaries etc.

Künzli (2009: 327) states that Cao's model of translation proficiency offers a theoretical framework for classifying translational language problems verbalized by participants in TAP studies. The model is based on Bachman's model of communicative language ability and includes three main variables: translational language competence, translational knowledge structures (world knowledge and subject matter knowledge) and translational strategic competence (planning, executing and assessing a translation task).

Within the variable of translational language competence, Cao (1996 in Künzli 2009: 327) mentions on the one hand sound knowledge of lexis, syntax and the semantic rules of both the source and target languages as well as the knowledge of the rules of cohesion (termed *organizational* competence, comprising a *grammatical* competence and a *textual* competence). In addition, she mentions the knowledge necessary to perform appropriate linguistic functions in a given context (termed *pragmatic* competence, comprising a *functional* competence and a *sociolinguistic* competence).

Think-aloud protocols have become very useful in revealing some stages of decision-making. As Wills (1998:59) puts it: “They have become rather popular in recent years, because they offer a means of identifying alternatives a student takes into consideration in executing a translation task and how s/he approaches a final solution.” Wills (ibid) also states that the usefulness of these protocols is also determined by the fact that trial and error have a very important role in decision making processes (students choose an option, observe the outcome, and later weight their solutions). However, the suggestion is that qualitative think-aloud data should always be combined with quantitative descriptive statistical data, so as to ensure more valid conclusions.

3. Research methodology

Two source texts, one in English and one in Bosnian/Croatian/Serbian (B/C/S), were chosen. Subjects were recruited for the study. In the central part of the study, a series of translation tasks were conducted in which a set of subjects were asked to fill out a pre-translation questionnaire and then collaboratively translate two source texts, one into L1 (B/C/S) and the other into L2 (English). This was followed by a post-translation questionnaire. The collaborative sessions were audio-recorded. Later, the translation protocols obtained from the sessions were transcribed and coded. The target texts (translations) were collected and given to the external evaluator for evaluation. Introspective data from the Integrated Problem and Decision Reports (IPDRs) were used to provide additional personalized information. All the data were analyzed quantitatively and qualitatively. The findings were triangulated and main conclusions formulated.

3.1. The setting and subjects of the study

The study took place at the Department of English language and literature, Tuzla University. The subjects were asked to translate two texts – one from English into B/C/S and the other from B/C/S into English. While translating, subjects verbalized the source text and the target text segments in both English and B/C/S. Where it was possible, the tentative and final verbalizations were translated in English. In the TAP excerpts, the elements commented on are put in bold; their English translation generally follows in square brackets.

Thirteen subjects (all third-year students), or three groups of three and one group of four, participated in collaborative translation sessions, which were the central part of the study. All the participants in the TAPs were novice translators, which is the commonly used term for such translators is also non-experts. The subjects are native speakers of B/C/S. All subjects volunteered for the participation in this study and gave their written consent. In all the translation tasks, the same subjects were asked to translate in both directions, from and into their L1.

The subjects' previous contact with translation in the educational setting had included both, individual work (in class and at home) and collaborative work, mainly in pairs or groups of three to four students. Small groups would also interact with each other to exchange questions and discuss the most challenging or most interesting parts or aspects of the texts.

The study took place at the end of the summer semester of the academic year 2010/2011. The fact that "novices" were chosen as particularly suitable for the research study of this type is best explained by N. Pavlović (2007: 70) who points out that their translation competence is expected to be relatively high, but they are also expected to encounter some problems. These subjects were also suitable for this method of data collection as they were used to working collaboratively. Therefore, it was expected that this situation would seem rather natural and that it would not cause much stress.

Volunteers were not assigned to groups, but rather whole groups of students who had worked collaboratively in class or who were closer friends and colleagues volunteered for the project together. This is known in literature as self-selection (N. Pavlović 2007: 70). The idea was to ensure a relaxed, friendly atmosphere in which the subjects would talk more freely and take an active part in the discussion with the people they knew and had worked with before.

As mentioned, this study involving TAP in the form of collaborative translation also included pre- and post-translation questionnaires (taken from N. Pavlović 2005 and 2007) in which the subjects rated the collaborative session according to the parameters relevant for interpersonal dynamics.

4. Research results and discussion

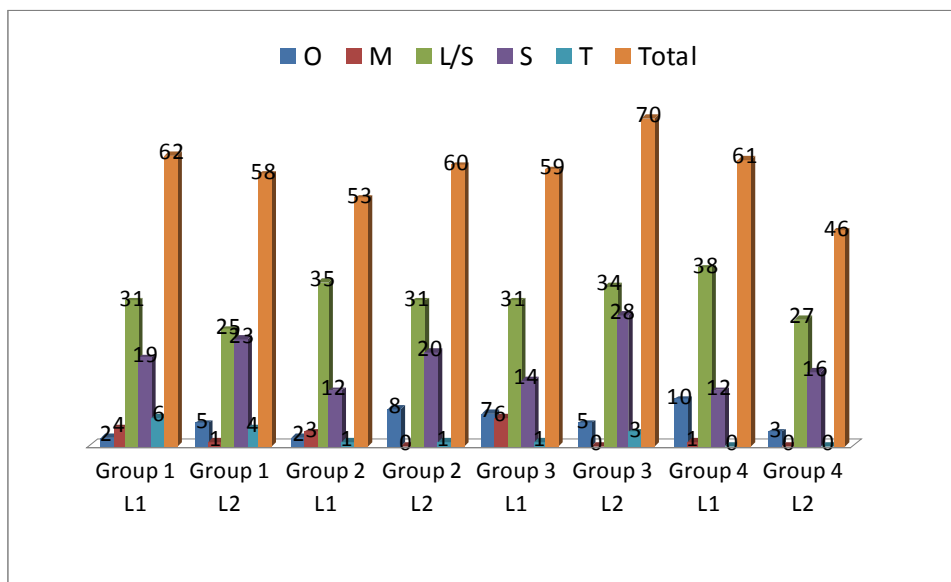
4.1. Translation problems

The definition for translation problem has been taken from Livbjerg and Mees (2003: 129) who defined *translation problem* from the perspective of the subjects who participate in the task as "any word or phrase in the text, or any aspect of such a word or phrase, which is verbalized by any single participant and for which he or she expresses any degree of doubt about its proper translation." A problem may be clearly identified as such by any of the participating subjects or its existence can be inferred from the fact that more than one tentative solution is proposed as a translation for the same ST element. The problems registered in this study include: orthographical, morphological, lexical/semantic, syntactic and textual problems.

Orthographical problems referred to situations when the subjects are in doubt about the proper spelling of a word chosen as a solution (capitalization, punctuation unrelated to syntax, spelling the word as one or two elements etc.). Morphological problems were those related to the form of the word, such as choosing between

various possible suffixes or prefixes, case forms etc. The category of lexical/semantic problems included the situations when the subjects thought about using different words or phrases, while attempting to decide which of them is the “right one” for their target text: collocations, idioms, metaphors, names etc. Syntactic problems covered the uncertainty regarding the relations among the words in the sentence (for example order of sentence elements, word order within sentence elements, the choice of active versus passive, plural versus singular, emphasis, the usage of tenses and articles). Textual problems referred to the choice regarding the above-sentence level of the text, such as the changes in the division of the text into sentences.

Graph 1 Number and types of problems

An inter-group comparison of L1 translation shows that the number of problems registered varies from 62 (Group 1) to 53 (Group 2). The highest values can be seen in the category of lexical/semantic problems for all four groups (ranging between 50% and 66%). Syntactic problems are also very frequent for all four groups and they account between 20% and 30% of all problems. When it comes to orthographical and morphological problems, it is evident that they are not as frequently registered, while textual problems seem to be rather rare. Group 1 encountered six textual problems, Groups 2 and 3 encountered a relatively low number of these problems (1.89% and 1.70%), while Group 4 did not encounter them at all.

In L2 translation the groups encountered between 46 (Group 4) and 70 problems (Group 3). Two categories with the highest number of problems are again lexical/semantic and syntactic problems. Lexical/semantic problems come first whereas syntactic problems are again placed second, ranging from 33.33% (in Group 2) to

40.00% (Group 3). Group 2 displays a higher value for orthographical problems (13.33%) than the other groups whose values in this category are 8.62% (Group 1), 7.14% (Group 3) and 6.52% (Group 4). Groups 1, 2 and 3 encountered textual problems (ranging from 1.70% to 6.90%). These problems were not encountered by Group 4. Group 1 was the only group which encountered morphological problems in this direction of translation.

4.2. Solutions

The translation protocols also revealed solutions offered by students during their collaborative translation task. All solutions offered were first identified as “tentative” solutions (see N. Pavlović 2007). As the definition of the word “tentative“ shows, such solutions are any parts of the target text proposed by any subject as a possible way for dealing with the “problem” defined. All tentative solutions were then divided into spontaneous (proposed as a result of the knowledge of the subjects who participated in the study) and those found in external sources, such as dictionaries.

Depending on the type of the problem and the subjects who participated, the number of solutions varied in number. There were instances where only one solution was proposed and it was accepted without further discussion. However, there were situations where many solutions were offered and where the subjects agreed on only one after a prolonged discussion.

Table 1 – Solutions

	Group 1		Group 2		Group 3		Group 4	
	L1	L2	L1	L2	L1	L2	L1	L2
problems	62	58	53	60	59	70	61	46
tS	164	129	130	120	167	177	121	80
tS/P	2.64/P	2.22/P	2.45/P	2.00/P	2.83/P	2.52/P	1.98/P	1.73/P
range tS	1-17	1-6	1-7	1-8	1-23	1-20	1-4	1-4
1 tS	17	14	8	24	13	15	12	16
2 tS	30	30	27	24	33	32	41	27
3 tS	5	8	8	6	4	15	5	2
4 tS	2	3	8	2	2	4	3	1
5 tS and >	8	3	2	3	7	4	0	0
spS	134	110	118	100	155	166	112	70
exS	30	19	12	20	12	11	9	10

In Table 1, the first row gives the total number of problems encountered in the translation task. The second row presents the total number of tentative solutions considered in each task. The figures in the next row present how many tentative solutions per problem were considered by each group. The fourth row presents the range of solutions. Row “1 tS” shows how many times only one solution was

considered, “2 tS” shows how many times two solutions were considered and so on. The row marked “spS” shows the number of spontaneous solutions found, while row “exS” presents the number of all solutions that were found in external resources.

The number of tentative solutions in L1 translation ranged between 121 (1.98 per problem) and 167 (2.83 per problem). The groups considered between one and as many as 23 tentative solutions per problem (Group 3). Two tentative solutions per problem were most frequently offered in all groups. In all groups, the number of spontaneous solutions is much higher than the number of solutions found in external resources.

In L2 translation, the total number of tentative solutions ranges from 80 (Group 4) to 177 (Group 3). Groups 1 and 2 are similar in the number of their tentative solutions (129 and 120 respectively). The groups considered between 1 and 20 solutions, although it needs to be said that such a range was registered only in Group 3. Other groups considered the tentative solutions in the ranges as follows: Group 1 (1-6), Group 2 (1-8) and Group 4 (1-4). Two tentative solutions per problem were most frequently offered, but unlike in L1, not in all groups. Group 2 had the same number of one and two tentative solutions offered per problem (24). Again, in all groups, the number of spontaneous solutions is much higher than the number of solutions found in external resources.

4.3. Actions/interactions

Actions/interactions are here defined as the ways in which the subjects handle the situations, problems and issues they encounter in the translation process (Strauss and Corbin 1998: 133 in N. Pavlović 2007: 91). They include everything that the subjects are registered to be doing.

The collaborative translation protocols of this study revealed the following actions/interactions: reading ST and TT (to clarify certain aspects of the text, to achieve cohesion, get the idea how to proceed etc.), proposing tentative solutions, consulting external sources, postponing the final decision (until later), offering or asking for an opinion, and joking (which lowered the level of stress during the translation process and built positive atmosphere).

The most frequent actions/interactions were certainly reading the source text, proposing tentative solutions, consulting external resources, etc. Table 2 shows the actions/interactions performed by the subjects in all four groups. However, as it was practically impossible to count all actions/interactions with an absolute degree of exactness, the table shows which types of actions/interactions were more frequent for each group. This frequency is presented with one, two or three pluses whereby three pluses clearly signal a higher frequency.

Table 2 – Actions/interactions

	read ST	read TT	propose tS	consult xR	postpone final decision	discuss	joke
1	+++	+++	+++	+++		+++	++
2	+++	+++	+++	+++	+	+++	++
3	+++	+++	+++	+++	+	+++	+++
4	++	++	++	+++		++	+

All the actions and interactions mentioned were registered in the coded material. Reading the source text and the target text was extremely frequent for all the groups as was proposing tentative solutions and consulting the dictionaries.

Discussion was also rather exhaustive for all the groups, with a minor exception showed by Group 4. Its members did not discuss the suggested solutions to the level all the other groups did. This is confirmed by the fact that this session was by far the shortest. Joking and laughing was also registered in the material of all groups. However, while this type of action was most frequent for group 3 (where 36 instances of laughter and joking were registered) and rather frequent for Groups 1 and 2 (14 and 16 instances respectively), members of Group 4 did not use this action that much. Namely, only 2 instances of laughing and making jokes were registered in the coded material for this group. Postponing the final decision was registered only for Groups 2 and 3.

All groups showed cooperation and seriousness while performing their tasks. They tried to reach the best possible solution, even though it was sometimes rather frustrating for them. However, all the groups did this in a very relaxed atmosphere.

4.4. Verbalizations

Verbalizations refer to everything the subjects are heard saying to each other during the collaborative translation protocols. The material from the translation process revealed verbalizations related to: solutions, problems, group performance and actions/interactions.

The collaborative translation protocols reveal that there are more verbalizations in the protocols of Groups 1 and 3 than in those of Group 2 and 4. In all four groups the verbalizations related to tentative solutions were most frequent, followed by those related to actions/interactions. Verbalizations related to actions/interactions were registered in the protocols of all four groups with some minor differences. For example, while verbalizations related to reading ST and TT as well as those related to resource consultations were registered for all four groups, those related to postponing the final decision were registered only for Groups 2 and 3. Due to the nature of these utterances, our quantitative analysis was focused primarily on the verbalizations related to the solutions.

Table 3 – Verbalizations in L1 and L2 translation

	Group 1		Group 2		Group 3		Group 4	
	L1	L2	L1	L2	L1	L2	L1	L2
personal preference	4	0	3	4	2	0	0	1
“sounds better”	47	13	17	5	19	24	7	7
free associations	1	1	0	0	1	0	0	1
“sounds as if”	24	17	8	14	27	16	6	6
rule	0	4	3	3	8	0	11	3
textual reasons	9	14	10	10	7	12	8	5
ST meaning	10	7	6	7	19	4	10	2
total	95	56	47	43	83	56	42	25

In the collaborative protocols of all four groups, it is evident that there are more verbalizations found in L1 translation task than in L2 translation task. Table 3 shows the number of instances when each type of verbalization related to solutions occurred in collaborative translation protocols. The numbers are given for each group and for each direction of translation.

Verbalizations from the category “sounds better” are the most numerous. Verbalizations from the category “sounds as if” are the second in terms of frequency. Both of these types are more frequent in L1 translation than in L2 translation. Rules are mentioned in both directions, but not in all four groups. Textual reasons are present in both directions. On average, they are more numerous in L2 translation compared to L1 translation. Personal preference is not frequently mentioned along with free associations. All four groups discussed the meaning of the source text in both directions of translation.

5. Conclusion

This study was conducted with the aim of testing the usage of the TAP as a method of investigating the translation process. As it has been shown, this method seems to be highly valuable in terms of revealing certain components of the translation process that otherwise remain hidden.

The role of TAP in such types of research can provide an insight into the underlying segments beyond the product of translation, although the product itself can also be included in the analysis. Since only few empirical studies have been conducted with the aim of testing the think-aloud methodology and its effects on the translation processes, it is evident that a relatively larger sample is needed

for conclusive evidence to be provided related to the effect of thinking aloud on processing in translation.

Further studies of the same type with the alteration of certain components such as the subjects of the research may help both theorists and practitioners in revealing additional information regarding the complex nature of the translation process. By changing the dependant variables such as: individual vs. collaborative translation, professional vs. novice translation, external resources, time limitation factors, etc. and by introducing complex initial-choice networks of solutions, one can aim at discovering ever-present but highly undermined and neglected segments of the cognitive component of the translation process.

References

- Bernardini, Silvia. 2001. "Think-aloud protocols in translation research: achievements, limits, future prospects". *Target* 13(2): 241-263.
- Hansen, Gyde. 2003. Controlling the process: theoretical and methodological reflections on research into translation processes. In *Triangulating translation. Perspectives in Process Oriented Research*, F. Alves, ed. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins. 25-42.
- House, Juliane. 2000. Consciousness and the strategic use of aids in translation. In *Tapping and Mapping the Process of Translation: Outlooks on Empirical Research*, S. Tirkkonen-Condit, and R. Jääskeläinen, eds. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins. 149-162.
- Hönig, Hans, G. 1991. Holmes' 'Mapping Theory' and the landscape of mental translation processes. In *Translation Studies: the State of the Art. Proceedings of the First James S Holmes Symposium on Translation Studies*, K. M. Leuven-Zwart, and T. Naaijken, eds. Amsterdam and Atlanta: Rodopi. 77-89.
- Kussmaul, Paul. 1995. *Training the Translator*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Künzli, Alexander. 2009. Think-aloud Protocols – A Useful Tool for Investigating the Linguistic Aspect of Translation. *Meta: journal des traducteurs / Meta: Translators' Journal*, vol. 54, n° 2, 2009. 326-341. available at <http://id.erudit.org/iderudit/037684ar> document downloaded on August 21, 2011
- Livbjerg, Inge and Mees, I. M. 2002. "Problem-solving at different points in the translation process: quantitative and qualitative data". In *Empirical Translation Studies: Process and Product* [Copenhagen Studies in Language Series 27], G. Hansen, ed. Copenhagen: Samfundslitteratur. 147-190.
- Livbjerg, Inge and Mees, M. Inger. 2003. Patterns of dictionary use in non-domain-specific translation. In *Triangulating translation. Perspectives in Process*

- Oriented Research*, F. Alves, ed. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins. 123-136.
- Munday, Jeremy. 2001. *Introducing Translation Studies*. London & New York: Routledge.
- Nord, Christiane. 1997. *Translating as a Purposeful Activity: Functionalist Approaches Explained*. Manchester: St Jerome Publishing.
- Pavlović, Nataša. 2007. *Directionality in Collaborative Translation Processes: A Study of Novice Translators*. Unpublished Ph.D. Thesis
- Pym, Anthony. 2003. Redefining translation competence in an electronic age. In defence of a minimalist approach. *Meta*, Volume 48, Number 4, 2003. 481-497 <http://id.erudit.org/iderudit/008533ar>. Visited February 2011.
- Séguinot, Candace. 2000. Management Issues in the Translation Process. In: *Tapping and Mapping the Process of Translation: Outlooks on Empirical Research*, S. Tirkkonen-Condit, and R. Jääskeläinen, eds. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins. 143–148.
- Tirkkonen-Condit, Sonja. 2000. Uncertainty in translation processes. In *Tapping and Mapping the Process of Translation: Outlooks on Empirical Research*, S. Tirkkonen-Condit, and R. Jääskeläinen, eds. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins. 123-142.
- Wilss, Wolfram. 1998/2001. Decision making in translation. In *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. M. Baker ed. London and New York: Routledge. 57-60.

Adresa autora

Authors' addresses

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Dr. Tihomila Markovića 1
75 000 Tuzla
Bosna i Hercegovina

tanja.memisevic@untz.ba
sanel.h.jurida@untz.ba
alma.jahic@untz.ba

ULOGA METODE *TAP* U ISTRAŽIVANJU PREVOĐENJA KAO PROCESA

Sažetak

Prevođenje kao proces može označavati brojne pojave, od kognitivnih procesa koji se aktiviraju tokom prevođenja pa do nešto više „fizičkog“ procesa koji za krajnji rezultat ima ciljni tekst. Bilježe se razni pokušaji da se različiti aspekti ovog procesa obilježe i istaknu. Ti su pokušaji praćeni i odgovarajućom metodologijom koja je prilagođena takvoj vrsti istraživanja. Jedan takav metod, koji je nastao u skorije vrijeme, naziva se protokol „think-aloud“ (TAP) i fokusira se na istraživanje sastavnih dijelova grupnog prevođenja. U radu se ispituje ovaj metod i njegova primjena u analizi raznih elemenata prevodilačkog procesa kao što su: problemi identificirani tokom prevođenja, ponuđena rješenja te zabilježene akcije, interakcije i verbalizacije. Rad nam pruža uvid u one segmente procesa prevođenja koji nisu odmah uočljivi i otkriva neke njegove komponente koje često ostaju skrivene.

Ključne riječi: prevođenje kao proces, protokoli „think-aloud“, problemi pri prevođenju, rješenja, akcije, interakcije, verbalizacije

UDK: 821.163.4*3(497.6).09-34 Lazarevska, A.
Originalni naučni rad / Original scientific paper
Primljen / Received on 29. 10. 2013.
Prihvaćen za objavljivanje /
Accepted for publication on 25. 12. 2013.

Azijada ZAHIROVIĆ
Zenica

RATNO PISMO ALME LAZAREVSKE: NOVA ISKRENOST ILI DOKUMENTIRANJE UŽASA (SARAJEVSKI PASIJANS)

Koncipirajući tekstove u svojoj knjizi *Sarajevski pasijans* zapisima, komentarima, esejima i osvrtima spisateljica Alma Lazarevska detektira i dešifrira mašineriju rata u svoj svojoj nakaznosti i destruktivnosti. Poetikom svjedočenja, tekstovi koji su nastali u periodu od maja 1990. godine do septembra 1994. predstavljaju spisateljicin odgovor na dešavanja kojima je i sama bila sudionikom. Tekstovi imaju dokumentarističku podlogu i predstavljaju potrebu da se, istovremeno zabilježe stradanja građana opkoljenog grada Sarajeva i Bosne i Hercegovine, i razotkriju političke i ideološke pseudopriče, mimikrijski vješto sakrivene i ispričaju kroz beskrajnu sarajevsku priču. Priče priča kroz ironijsku prizmu slaganja pasijansa, kartaške igre, kojoj ona daje oznaku *sarajevski*. Igranje sa ljudskim životima, njihovim dostojanstvom, ludistički je ključ za industriju zabave zvanu rat. Svjedočeći zlu i stradanju, fragmentiranošću, ona daje identitet žrtvama i na taj način potvrđuje misao A. Camija da pisac nikad ne stoji uz one koji stvaraju povijest, nego uz one koji zbog nje trpe. Tako *nova iskrenost* postaje dokumentom užasa. Svjedočanstvo o najužasnijem i najbarbarskijem ratu u XX stoljeću.

Ključne riječi: poetika svjedočenja, identitet žrtve, dokumentarističko detektiranje događaja i ljudi, političke i ideološke pseudopriče, beskrajna sarajevska priča.

Kada su se počeli kotrljati događaji koji su obilježili period od 1992. do 1995. godine u našoj zemlji onda se i pojavilo pitanje književnokritičkog odnosa spram ovih događaja. U prilog tome, kada se pokušala uraditi sistematizacija tekstova

koji su nastajali u samom ratu i neposredno poslije, u sarajevskom izdanju časopisa *Lettre international* jedna od priređivača tih rukopisa bila je i Alma Lazarevska, koja je kandidirala pitanje o prirodi stvaralačkog čina u ratu. Ona je tom prilikom napravila razliku između tekstova koja su nastajali u ratu i onih poslije rata, a razlika se očituje u svjedočenjima stradanja i ratnih dešavanja neposredno u trenutku kada su se i dešavala, da bi poslije ta svjedočenja dobila status imaginativne konstrukcije stvarnosti.

Sarajevski pasijans, zapisi, komentari, eseji i osvrti Alme Lazarevske, koji su nastajali u periodu od maja 1990. do septembra 1994. godine predstavljaju spisateljicin odgovor na dešavanja kojima je i sama bila sudionik. Ispunjeni su ironijom, sarkazmom, bijesom, nagomilanim očajem, razlivenom užasnutošću, svjedoče nemoć da se nešto učini i zaustavi zlo koje je zadesilo grad Sarajevo i zemlju u cjelini.

Ovako koncipirane tekstove, koji se mogu prepoznati u *Sarajevskom pasijansu*, Julijana Matanović naziva *hibridnim žanrom*¹, koji je i sam bio odgovor na ratno stanje. Rečenica Siniše Glavaševića *Vidjeli smo to svojim očima*, koja je izgovorena u danima opsade, možda ponajbolje odslikava sve ono što se dešavalo pred užasnutim licima ljudi, koji su do jučer živjeli normalan život, umirali od bolesti ili od starosti, i koji odjednom bivaju suočeni sa smrću, sa nasiljem, granatama, snajperima, ubijenom djecom. Kvasanje straha je bilo jedno *aporično* stanje u koje su dovedeni ljudi u opsjednutom i opkoljenom gradu. Odjednom se nije više moglo ni pjevati, ni ljubiti, ni disati, ni sanjati, ni misliti, sve se to zaustavljalo sa fijukom granate, po zvuku su uho i um pratili granatu i mjesto njenog pada. Takvo stanje se može usporediti sa fenomenom *jeleni na kiši*² – upravo su građani Sarajeva ostali sleđeni dešavanjima kao jeleni na kiši, nesposobni da daju odgovor na razorno ludilo koje ih je zahvatilo. U takvoj jednoj korelaciji odnosa počele su se mijenjati osnovne predstave o društvu i čovjeku, o nama samima. Eskalacija akumuliranog bijesa se izlivala na papir, u tekst, “ne zaboravljajući da se tekstualno zaustavljanje povijesti zbivalo u trenucima u kojima je zbiljska priča još uvijek trajala”.

Sam naziv *pasijans* (lat. *patientia*; fr. *patience*) je kartaška igra za jednu osobu s mnogo varijacija (sastoji se u tome da se karte dvostrukog ili samo jednog svežnja (špila) slažu po određenom redu, jedne pokraj drugih ili jedne na druge s ciljem da

¹ Dnevnici, pisma, kolumne, svjedočenja, zapisi samo su neki od termina indikatora kojima se genološki mogu pokriti objavljena djela. Međutim, svi se tekstovi, na pojedinim mjestima i različitim trajanjima, sele iz jednog u drugi žanr. Zbog toga bi sintagma *hibridni žanr*, u svoj svojoj nestabilnosti bila najpreciznija žanrovska dijagnoza. (Matanović, 2004: 96-97).

² „Zanimljiva je usporedba preživjelog, psihički povrijeđenog ratnika – s jelenom. U razgovoru mi je, jednom, taj mladi ratnik saopćio da se osjeća, kao i mnogi njegovi drugovi iz postrojbi u nastalo doba mira, kao jelen na kiši. Jelen na kiši ništa ne osjeća, kiša ga potpuni onesposobi da se orijentira.“ – Tarik Kulenović, *Jeleni na kiši*, Zagreb, 2002. ,str. 244.

se sve karte pokriju, a izvedena je od riječi *pasija* (lat. *pati* trpjeti, *passio* patnja), što znači patnja, mučenje, trpljenje, tjelesna bol; osobito se odnosi na muku Kristovu i vrijeme posvećeno uspomeni zarad muke; može da se odnosi i na dramsko ili glazbeno prikazivanje tih muka.³

Stvarna igra pasijansa, u kojoj negdje neki moćnici slažu karte i igraju se sudbinama ljudi, zadesila je građane Sarajeva. Karte su imaginarne, a ljudi sa svojom patnjom i stradanjem su stvarni, po gradu koji ima takve ljude, igra dobija atribut *sarajevski*. Igra je koncipirana tako da se igra na život i smrt, igrači te igre su negdje drugo, daleko izvan grada, oni su vlasnici sudbine grada i njegovih žitelja. O ratnoj književnosti pisao je i Enver Kazaz u svom tekstu *Prizori uhodanog užasa* u kojem govori o ratnom pismu koji se javlja kao fenomen na kraju dvadesetog vijeka kao dokumentarni iskaz svega onoga što se dešavalo: ratnih strahota, urbicida, konclogora, silovanja, ratnih zločina, masovnih ubojstava, skrivanja i zatrpavanja masovnih grobnica, glad, stalno granatiranje, život ispod dostojanstva čovjeka u, navodnim, zaštićenim enklavama.

U *Sarajevskom pasijansu* naratorica hronološki komentira događaje. Na ironično-sarkastičan način komentira zaklinjanje i zaklanjanje iza jugoslovenstva, kada je bilo očito da, upravo oni koji se najviše zaklinju, najviše rade na razgradnji iste. Uz sorealističku sliku običnog čovjeka, starca, koji pod bremenom godina i života u zajedničkoj domovini želi da mu na grobu bude ispisana pripadnost tom istom narodu kao da se sa njim sahranjuje i ta država, uz sve državničke počasti.

U drugom komentaru pod naslovom *Kad zavičajci marširaju* naratorica predočava slike iz prošlosti, vraća se u Drugi svjetski rat, prikazuje slike stratišta, pred kojima se od uplašanih i izbezumljenih dječaka traže odgovori o tome što znaju o nečemu što bi trebalo biti nekakva šifra. Kroz temu o tri konstitutivna naroda ironiziraju se socijalističke vrijednosti o zastupljenosti tri konstitutivna naroda, a receptom za pravljenje musake (jela u kojem se slaže red krompira, pa red mesa) trivijalizira vječita floskula o suživotu, koji kreiraju novinari iz svojih nacionalnih kuhinja.

U drugom kadru drugi novinar, definiran prvim, otvara svoju istragu. Pogađate, jedan je zadužen za stradanje jednog, drugi za stradanje drugog naroda. Konkretnije, Šagolj se nadnosi nad muslimanske i hrvatske, Guzina nad srpske jame. Kad se ovaj dvojac upusti u ovakvu radnju, onda dobijate red stradanja Hrvata i Muslimana, red stradanja Srba. Domaćice ovaj princip, inače, upražnjavaju praveći musaku. (Lazarevska 1994: 12)

Ovdje se, uz primjetnu dozu ironije, stvari nazivaju pravim imenom, što je u kritici primijećeno i nazvano *novom iskrenošću*, koja kao takva, prema Tvrtku Kulenoviću, postaje dokumentom užasa. I kada se govori o dokumentiranju ili mapiranju užasa, narator postavlja pitanje i istovremeno dolazi do spoznaje da se historija, možda, ponavlja, da će, možda, neki novi dječaci u budućnosti biti osuđeni na nove priče o stratištima i jamama.

³ Anić, Klaić, Domović, *Rječnik stranih riječi, Sani-plus*, Zagreb, 2002., str. 1051.

Stalna upitanost i ne/vjera u sretne završetke, kao u dobro skrojenim sentimentalnim romanima, razmatra se kroz prizmu odnosa fikcije i faksije. Historijski događaji koji se definiraju kroz fiksijsku sliku svijeta predstavljaju

nov način prikazivanja prošle stvarnosti iz perspektive ne-boraca, gubitnika i žrtava povijesti ("malih pripovijednih tekstova") čija svjedočanstva nisu elaborirana u službena izvješća pobjednika. Pored usredištenja na slabo, rubno, prešućeno, isključeno itd., uočava se važna usporednica između pripovijedačke instancije u književnoj i historiografskoj djelatnosti vezano uz pretvaranje fragmenata prošlosti u diskurzivnu cjelinu. Praksa je suvremenih romansijera da u svoje književne priče integriraju metateorijske sekvence o procesu tvorbe fiksijskog i historiografskog teksta, o odnosu označitelja (događaja) i iskazom uobličenog označenog (povijesna činjenica) te da prikažu povijesnu zbilju iz ugla subverzivnih snaga koje su isključene iz javnih verzija povijesti. (Hačion 1996.)

Žestinu svojih emocija spram aktualnih dešavanja na društveno-političkoj sceni naratorka iskazuje kroz ironijsko-sarkastičan odnos prepoznavanja svih događaja koji su se desili, ili naznaku dešavanja novih, koji su prezentirani kroz mas-medije, elektronske i štampane, tokom 90-tih godina XX stoljeća. Tako u ludističkom pohodu, kao na traci, narator bilježi sve događaje i natpise koji su bili mračna prethodnica događajima koji su obilježili 1990. godinu i koji su bili uvertira u krvavi pohod na teritoriji Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine. U tom manirističkom hipu narator se prokazuje kao osoba koja prepoznaje djelovanje novinarskih pera koji su, tobože, pod plaštom očuvanja tekovina socijalizma u bivšoj domovini, spremali zločin nezapamćenih razmjera. Detektiraju se nacionalisti, mediokriteti i bolesni umovi kojima je svaka teritorija bila tijesna, pa su je nastojali proširiti na užtrb drugog i drugačijeg, prema njihovim uzusima i bolesnim umovima.

Senzacionalističko prikazivanje prepariranih figura kao arhaičnih repova politika, narator je, sa senzibilitetom osobe kojoj je riječ sječivo za ogoljavanje zbilje, učinila vidljivim. Predviđajući i komentirajući događaje (vrlo često lišena potrebom za estetikom svoga izraza) demaskira se zlo koje se krilo u tim paradnim figurama i njihovim "dobrim namjerama". Sami naslovi autoričinih komentara i osvrtu dovoljno govore o spisateljskoj spremnosti i umijeću da se ogoli zlo, da ga se identificira u začetku i da se istovremeno ukaže na njega.

Posvećujući svoj *Sarajevski pasijans* "Slavenu, asu koji je na vrijeme odustao" i prateći događaje od maja 1990. godine, kada su nacionalističke i fašizoidne ideje prezentirale svoju misao kroz sve raspoložive resurse, autorica nastavlja pisati o njima od aprila 1991. do oktobra 1991. godine, da bi ih potom nastavila do septembra 1994. godine.

Sam naslovi tekstova pisanih u 1991. godini nas navode na razmišljanje i prepoznavanje onoga što se želi ponuditi čitaocima, više iz potrebe da se njen glas kao spisateljice čuje, nego kao neki književnokritički odnos spram teksta. U tekstu *Plombiranje memorije* indikativno je to što se ukazuje na 'čišćenje pokvarenog

zuba', 'krljenje' svega onoga što smo njegovali kroz postojanje u bivšoj nam državi. Nakupilo se tog kvara koji se treba očistiti:

*Vraćam se izrazu koji je publicistkinja upotrijebila dijagnosticirajući obrazovni nivo anonimne gledateljke i smjesta mu određujući tretman. Znakovit mi se čini izraz: **popunjavanje praznina**. Da li on podrazumijeva i odstranjivanje karijesa neznanja, da bi se ubacile plombice? Plombiranje memorije? (Lazarevska 1994: 15)*

Poslije su sve te plombice postale bombice! Blamiranje je najbolji način objašnjenja situacije, u kojemu su zabrinuti jugonostalgicari opetovano govorili o ljepoti življenja u bivšoj nam domovini koja je bila domovina blagostanja.

U njegovom sistemu vrijednosti misli se na doba poslije Drugog svjetskog rata "kad se, brate, dobro živjelo." Mitološki konzekventno, on sad živi doba dekadencije. (Lazarevska 1994: 17)

Jean Paul 1808. godine u svojoj propovijedi o miru govori: "U najdužem miru čovjek ne govori toliko besmisla i neistina kao u najkraćem ratu", a senator Hiram Johnson 1917. godine je rekao: "Prva žrtva svakoga rata je istina". Upravo je istinu Alma Lazarevska pokušala sačuvati od stradanja u ratu. Tako u tekstu *Slana voda u sali za tenis* kroz prikaz nestabilnih vremenskih prilika nam želi ukazati na dešavanja koja prethode, a kojima se ne zna ni obim ni vrijeme. A kroz sintagmu *konzument politike* nam sugerše na nadolazeće događaje. Upravo te vremenske nepogode uspoređuje sa sunčanim danom, koji je pogodan za sušenje veša, pa i *prljavog veša iz nacionalnih kuhinja*. U medijima se često određene situacije, koje su bile ekscesne i koje su rezultirale dugim krizama, a prethodile su ratnim dešavanjima, uzimaju kao okvir za objašnjavanje situacije kod nas. U tom kontekstu je i upotreba termina *libanizacije Bosne*. "Kako je Libanon ne samo pojedinačan slučaj već i paradigma / libanizacija/, shodno ovdašnjem stanju stvari, valja računati na njegovo iskustvo." (Lazarevska 1994: 19)

O takvom poretku stvari piše Enver Kazaz:

(...) Nije bilo mogućnosti da spisatelj odabere neku ideološku platformu u ime koje piše i čije ciljeve propagira. Sve su se ideologije u apokaliptičnoj situaciji rata pokazale kao čin najgore od svih prevara i sve su njihove projektovane laži pale pred istinom ratne žrtve i gole ljudske supstance zahvaćene ratnim užasom. (Kazaz 2004.)

U komentaru prezentiranom u tekstu *Staza od žute cigle* naratorica rasvjetljava odnos medija prema događajima u kojima se plasiraju birani tekstovi, koji su frizirani od strane politički podobnih novinara, koji uvijek na kraju udaraju po sentimentu, vraćajući se u prošla vremena u kojima se bolje živjelo. Također, spominjući ratne fotografije koje su nastale u Drugom svjetskom ratu, ukazuje na komercijalizaciju istih. Na tim fotografijama su slike koje se šalju da bi se udovoljilo krajnjim konzumentima gladnih senzacija.

Autor knjige o ratnoj fotografiji, Jorge Lewinski naglašava da je rat posebno inspirativan jer "osjetljiv fotograf može požnjati žetvu ljudskih reakcija". Izostavimo li atribut "osjetljiv" dobit ćemo skoro ciničnu ili makar larpurlartističku definiciju. U tom slučaju, sve je stvar konzumentske ravnodušnosti koja se nezasito hrani slikama nesreće. (Lazarevska 1994: 21)

Koliko je svijet hladan na slike stradanja djece i koliko u i kojoj mjeri se one prezentiraju javnosti govori o bešćutnosti svijeta koji gleda te slike i o onima koji plasiraju te fotografije. Eufemistično se ublažavaju i plasiraju u programsku šemu u terminima, koji neće poremetiti gledateljevu svakidašnjicu.

I u tekstovima *Sezona uokvirivanja* i *Dosta Kanta i Hegela* ironizira se malograđanska sredina koja sve svodi na mjeru svoje (ne) obrazovanosti. U sezoni uokvirivanja, kada dolaze neka nova lica i kada stare više nisu aktuelne, pragmatično i užurbano se vrši mijenjanje tih likova. Stari okviri se otkupljuju, a novi okviri i nova lica se kočeperu na zvaničnim zidovima zvaničnih institucija:

Sa uredskih, školskih pa i kućnih zidova treba da nas gledaju novi likovi. Aktuelne prilike kazuju da je sasvim izvjesno da okvirovi nisu završili u kombinaciji sa goblenima ili jeftinim reprodukcijama. Oslobodivši se jednog, uokvirili su novi lik. (Lazarevska 1994: 26)

Tako se historija ponavlja, ljudi ponovo bivaju osuđeni da žive u prostoru željom novih lica koja nam donose sav taj užas.

Riječi izrečene od psihijatra Radovana, za govornicom, da jednom narodu prijeti istrebljenje i da mu je bolje da se prikloni opciji koja odgovara doktoru, navedene su da bi se demaskiralo ono što je slijedilo u narednim godinama. Ironizirani lik psihijatra Radovana, koji bi trebao da pomaže ljudima i liječi ih, a ne da otvoreno prijeti, svojim nastupom i govorima umnogome je trasirao put zločinačkom pohodu koji se desio u 1992. godini u našoj zemlji, a prije toga u Hrvatskoj, pripremio teren za "ono što bi se rječnikom zoologa-lovca nazvalo odstrel." (Lazarevska 1994: 31) "Pozicija psihijatra kao nacionalnog vođe, dijagnozi automatski daje značenje stigme." (Lazarevska 1994: 30)

Ratnohuškačka retorika crno-bijelih tonova, paradiranje kvazi epskih junaka, koji nas gledaju sa uokvirenih slika, retuširanih bora i zategnutog lica, ludistički je ključ za industriju zabave zvane rat. Tako se dešifrira pozadina rata i istovremeno se ironijski prikazuju razlozi za mržnju. Senzacionalističkim prikazom rata kroz prebrojavanje krvnih zrnaca izgrađuje se kult junaka ili junakinje kojima su domovina i nacija na prvom mjestu. U tu svojevrсну *rašomonijadu* uključuje se i međunarodna zajednica kao zbunjena djevojčica koja ide na prvi spoj i ne zna šta je na njemu čeka. Dok čeka, djevojčica iz vizure svoje nedovoljne obaviještenosti i nezrelosti, sklapa okvir u kojem nema logičnosti, nema uzročno-posljedične povezanosti, tako da djevojčica-međunarodna zajednica gubi strpljenje.

I dok međunarodna zajednica sklapa okvir stanja, na terenu se dešava nova scenografija koja urbidno i ekspresno ruši sve što je kulturološka vrijednost. U

usporedbi sa Varšavom, kao primjerom razrušenog grada u Drugom svjetskom ratu, zločinci traže opravdanje za svoje zločine ironizirajući socijalističke tekovine i unisono opravdavajući takve zločine, koji se rade za dobrobit naroda kojemu pripadaju. Barbarsko-pragmatična svijest slijedi samo jednu logiku – ruši *sve što nije NAŠE*:

Može li Evropljanin razumjeti specifično sladostrašće ovdašnjeg domoroca koji cijeli život nešto gradi, razgrađuje, pa ponovo gradi. To vam je, prosto, jedna novokomponirana parafraza famozne gradnje Skadra na Bojani. (Lazarevska 1994: 39)

U osvrtu pod nazivom *Kralj Ibi* autorica sa oporošću i bijesom komentira šumske likove koji su došli na vlast, govoreći pri tome da glas umjetnika pred nadolazećim zlom se utišava i zaglušuje u prasku granate. Za Adorna (*Jener zwanziger Jahre, 1962.*) pojam kulture općenito postaje iluzoran i apsurdan nakon iskustva rata i zbog toga svaka struktura (umjetnina) koja nastaje u takvom vremenu treba platiti tu cijenu.

U tekstu pod nazivom *Jahači Pegaza* narator, sviješću osobe koja naslućuje događaje koji slijede, daje sliku *jahača* koji poput iskrivljenih epskih junaka svoje *junaštvo* crpe iz junačkih pjesama i slavodobitno poručuju: šta će nama benzin, jahaćemo konje.

Upravo o ovakvim i sličnim prizorima uhodanog užasa Enver Kazaz piše: “Monumentalni heroj koji u ime velikog povijesnog cilja ima čak pravo prekoračiti etičke granice, bez obzira da li to činio oružjem ili, pak, nekom ideološkom matricom dominira južnoslavenskim povijesnim naracijama.” (Kazaz 2004.)

Na snazi je lako poigravanje hipotetičkim situacijama, tako da upregnuti dobro uhranjeni građani Toronta koji vuku rikšu predstavljaju samo jedan od demokratskih načina shvatanja i empatije prema potlačenima.

I upravo, kako kaže Sidran, rat nije više sukob koji se odvija na bojnom polju, nego postaje zlo koje se uvuklo u kuće i u duše.⁴ U tekstovima koji su pisani od juna 1992. godine narator predočava proživljeno iskustvo straha, koje nije fikcija nego stvarnost. Jezičkim izrazom, koji je lišen intencije dopadljivosti i estetike, prezentira se strah kroz paradigmatično uspoređivanje iskustva rata osoba koje su to iskustvo proživjele u drugom ratu sa iskustvom u opkoljenom gradu. Ovakav način prezentiranja je eufemističan, ne iz potrebe da se iskustvo kao takvo ne prezentira, nego iz potrebe da se pobuni svijest protiv zla u kojem se odjednom našao čovjek, koji je živio do jučer normalan život, i odjednom se našao u raljama destrukcije, stanju otupljenosti, stanju u kojem se svako ljudsko reagiranje činilo kao groteska. Socrealistički prikaz djevojčice, koja pod zvucima aviona dovršava ženski posao razvijanja pite svoje majke, bez obzira na opasnost, djeluje kao sličica iz partizanskih čitanki, u kojima se djeci govorilo o otporu agresoru, o duhu i nesalomljivosti. *Opet*

⁴ *Rat je veliko zlo, koje hoda
u kuću uđe, u dušu uđe
i kuću i dušu uzme.* (Abdulaha Sidrana, *Ženska*)

je strah nad gradom kaže narator, i taj strah će se ukorijeniti, zaleđujući i blokirajući svaki pokušaj da se nađe bilo kakva logičnost u događajima koji su se desili te ratne godine.

I sve što se dešavalo prije prestaje da bude sentimentalni podsjetnik na minule dane, nego dobija novu dimenziju. Tako i čuperak kose, kao presovani cvijet, nije više podsjetnik na te sretne dane, već ogoljeni prizor kose koja se ne može oprati, jer su oni neki tamo vodu zavrnuili, a ni frizeraji ne rade u opkoljenom gradu. U takvoj situaciji u nemoćnom bijesu likovima, koji bjesomučno granatiraju grad, daju se adekvatni nazivi arsenalom leksičkog bogastva, čime se daje oduška nakupljenom bijesu i očaju. "A maligni proces rušenja i urušavanja pokušavao se, perfidno ili očajnički, zataškavati upotrebom pridjeva. Sezonu ortopedskih pomagala su u suštini, simbolično i praktično, otvorili pridjevi." (Lazarevska 1994: 54)

Tražeci uzroke zla koje se sručilo na Grad, narator poseže za historijskim činjenicama, koje zatim paradoksalno dovodi u vezu sa tim uzrocima, ali i posljedicama ratnih događanja. Epska junačka priča ispričana i opjevana postaje tako predloškom zločincima i njihovim zločinima, tradicija postaje instrument pomoću kojega se ostvaruju ideološki ciljevi, koji se prezentiraju kroz prizmu vjerskog, kao opravdanje i aminovanje zločina u ime onoga *vođe* u čijoj je kosi dvorski pjesnik vidio sunce. Glorificiranje zločina i njihovih izvršilaca u svrhu prekrajanja historije i historijskih činjenica polučuje paradoksalnu situaciju obrnute projekcije žrtve. Izopačenost i iščašenost postaje model ponašanja. Narator sa užasom konstatira da se, osakaćeni i zaprepašteni na sceni, uhvaćeni da smo zaboravili tekst, navikavamo na taj *reducirani život*. Život je shvaćen kao pozorišna scena, na kojoj se, osim glasa autorice ovih redaka, očekuje glasni otpor misleće većine:

Osim sklonosti (šezdesetosmaškom) gibanju Beograd iskazuje sklonost teatralizaciji. Uostalom, u pitanju su kompatibilne sklonosti. Stoga je Sarajlija, kad se "gibanje" pod prašinu sleglo, mogao zaključiti da je posrijedi bio ludistički a ne etički imperative. (Lazarevska 1994: 59)

Tako protest postaje povodom i razlogom za podsmijeh, autorica teksta, i sama zatečena trenutnim stanjem, prepoznaje sebe u riječima Semezdina Mehmedinovića iz 1992. godine: *Rat je i ništa se ne događa*. I ništa se ne događa, samo se, sa pozicije žrtve, kreira mogući ironijski okvir, koji se zatvara potrebom za trivijalizacijom novonastale situacije, u kojoj se oni koji protestiraju mogu prehladiti, a moraju i malo odmoriti, sa pretpostavkom da oni koji pucaju po gradu nemaju odmora. Naratorica ovoga i drugih tekstova još jednom demonstrira potrebu za *svjedočenjem*, dok američka teoretičarka Shoshana Felman ključnu i jedinstvenu poziciju svjedoka očevica definira na sljedeći način:

Svjedočiti tako ne znači samo pripovijedati nego se i obvezati, a pripovijedanje uputiti drugima: preuzeti odgovornost – u govoru – za povijest ili za istinu o nekom događaju, za nešto što, po definiciji, nadilazi osobno, po tome što posjeduje općenitu (neosobnu) neospornost i posljedice." (Vojnović 2008.)

Pragmatizirajući situacije koje se tiču uzdržavanja od smislenih radnji u besmisleno vrijeme naratorica pokušava pronaći odgovor na pitanje: kako se navići na činjenicu rata, na sav užas koji ta činjenica donosi, a onda pragmatično igrati igru preživljavanja. U situaciji kada su ljudi u opkoljenom gradu taoci i pokusni kunići, napuštanje ili bježanje umjetnika se u slikama sažaljenja prikazuju kao groteskne figure samoživih faca koje iz prijateljskih pobuda saosjećanja šalju drugarske pozdrave opkoljenom gradu. Tako, prijatelji iz bijesa postaju mrske figure, kukavički prijetvorne udvorničke ulizice, a žrtve postaju ljudi koji za posljedicu, između ostalog, imaju problem sa opstipacijom. Istovremeno, pjesnik iz daljine “prazni bešiku jer pomenom ove radnje konotira žal za domovinom. Kad kažeš “bešika”, zna i recitatorsko-poetski početnik, pomisliš na domovinu, na dom, na zavičaj. Nema pišanja dok se rađa daleka domovina. Bešike prazniti, gospodo!” (Lazarevska 1994: 62)

Tako patetika pjesničkih žalovanja, postaje isprazna retorika dizanja iz pepela u socrealističkom okviru u koju se umeće ta slika. Naratorica ironično ogoljava odnos između poezije i zbilje, prepoznavajući frizirane stihove napisane u miru u toplini doma kao porugu i nasilan čin protiv zdravog razuma ljudi u opkoljenom gradu.

Svakodnevni strah od smrti i stalno umiranje traže od žitelja Grada da balansira između života i smrti i da traga za novim jezičkim konstrukcijama. “Pučkoškolska formulacija ‘bio je lijep i sunčan dan’ stekla je u Sarajevu dostojnu zamjenu u ‘bio je relativno miran dan’”. (Lazarevska 1994: 65) Nesvođenje žrtve pod konstataciju kojom se opisuje relativno miran ili nemiran dan paradoksalno se uspoređuje sa slučajnostima u jednom takvom okruženju. Problematiziranjem odnosa između istinskih branilaca Grada i onih koji to nisu, koji iz svake situacije pokušavaju izvući sopstvenu korist, naratorica uspoređuje sa plastikom kao materijalom koji je postao surogat trajnosti:

Oni uhljupi s početka teksta su preživjeli granatu koja je usmrtila sjajnog mladog neurohirurga. Nebo htjelo!? Ako ne možemo zamjeriti Nebu na ovoj vrsti izbora, onda bar imamo pravo izreći zgađenost nad onom drugom vrstom sačuvanosti... Ali, ravno je idiotizmu, prostakluku i strvinarstvu vrijeme stradanja, razaranja, trošenja i borbe, provesti u sitničavom čuvanju sebe, da bi se eventualno participiralo. (Lazarevska 1994:67)

Iz puke potrebe da se stvari jasno i konkretno razobliče proizilazi i druga potreba – da se svjedočenjem o užasima neestetizira iskaz:

*Konkretnim povijesnopoetičkim jezikom rečeno, “modernistička i romantičarska estetska utopija... (koja je) izvodila pisca i literature u neko projekтивно literarno nebo, u imaginarni panteon lijepih duša... raspala se pred naletom stravične povijesne zbilje, ne uspjevši se oprijeti višestruko funkcionaliziranoj ideološkoj litaraturi koju u svom sjajnom eseju “Vrijeme inkubacije” Nikola Bertolino određuje kao književnost populističkog talasa”.*⁵

⁵ Mirnes Sokolović, *Susret sa odgođenim krajem dvadesetog vijeka: faksija i angažman u postjugoslovenskom antiratnom pismu*, polja.eunet.rs/polja463/463-21.pdf, preuzeto iz

Neestetiziranjem iskaza narator re/kreira konkretnu i do bola ogoljenu stvarnost koja, istina, preuzimajući aklamativne i atavističke poklike nacionalističkog divljanja, koristi vulgarizme kojima *udara in medias res*. Tako se razobličava kvazi djelovanje *moralnih* oglašavanja u službi fašizoidnih politika u kojima žene zločinaca postaju aseksualne groteske produženih muških izobličjenih junaka, koji svoju *muškost* obilato koriste za silovanje žena. U slaganju pasijansa karta koja slijedi je savršena skica barbarstva. Takav “autobiografski subjekt vodi introspekciji, propitivanju nekih temeljnih etičkih kategorija”.⁶

Propitivanje moralnih kodeksa naratorka sprovodi kroz stalnu zapitanost o ratu i učešću međunarodne zajednice, odnosno UN-a, koji beščutno i zapravo dozvoljavaju barbarstvo i slaganje smrtonosnih karata pasijansa. U tom kontekstu se govori ironično i o *bijelim snagama UN*, koje gledaju, kao nezainteresovani i neutralni posmatrači, mahanje zastavama kao krvavim zavojima:

Šta ste, cijenjene Sarajlije, danas spremne žrtvovati za plamen na kojem nam se zimus valja ugrijati? Kad smo već kod taština, za vatru bi prvo trebalo baciti sve sarajevske mirnodopske umišljaje i zablude, specifičnu sarajevsku taštinu koja je tako kratkovidno i uporno odbijala svijest o ratu.⁷

Gaženje najviših ljudskih vrijednosti je eksplicitno prikazano, između ostalog, kroz spaljivanje knjiga, čime se uništava kultura naspram i nauštrb pragmatičnog smrzavanja građana u opkoljenom gradu.

Tražeci svoje mjesto pod suncem⁸ naratorka prepoznaje i detektira sve ono što je devijantno i nakaradno: gubljenje identiteta, bijeg iz pakla, stigmatiziranje, položaj invalida, međuljudski odnosi, dešavanja u drugim gradovima i ogorčenje nedjelovanjem međunarodne zajednice. Bijes, iskazan kroz riječ, postaje osnovni pokretač, motor, kojim naratorka prepoznaje i definira naličje rata. Tako se govori o odnosu prema izbjeglicama, prepoznaje se patnja na licima sugrađana i traže se i determiniraju širi konteksti, umotani u političke i ideološke pseudopriče, pravi okvir za cjelovitu sliku o stanju, koje se kao takvo demaskira. Svakom problemu se daje ime, svaka se sudbina prepoznaje i izvlači iz mimikrijski sakrivene slike. Istovremenost nekog problema unutar opkoljenog grada i u drugim gradovima, usporedba sa sličnim situacijama u drugim zemljama i drugim kontekstima – sve su to detalji, elementi, za slaganje karata pasijansa. Sasvim uobičajene situacije koje, u krajnjem slučaju, humaniziraju ljudsko društvo u borbi protiv pošasti zla konstruiraju se kao jedna beskrajna sarajevska priča, sa, manje više, stvarnim identitetima i njihovim sudbinama.

Enver Kazaz, *Hibridnost nefikcionalnih žanrova*. U: *Trpi li Bog zulum* (Ivan Lovrenović), Rabic, Sarajevo, 2007.

⁶ Jagna Pogačnik, *Uspioni, padovi i konačno dobri radovi (Tema rata u suvremenoj hrvatskoj prozi)*, aquilonis.hr/dodaci/pisci_na_mrezi/pogacnik_domovinski

⁷ Alma Lazarevska, *Sarajevski pasijans*, Sarajevo: Zid, 1994., str. 73.

⁸ Mjesto pod suncem, *Sarajevski pasijans*.

U Sarajevu, za sada, prezervativi ne stižu u okviru humanitarne pomoći. Prodaju se na ratnom buvljaku te se udovoljava poželjnoj tezi da ovo nisu "posljednja vremena" i da valja računati na posljedice. (Lazarevska 1994: 81)

Na ovako bizarnom detalju, na primjeru kupovine prezervativa u opkoljenom gradu, aktuelizira se tako krupno pitanje kao što su 'posljednja vremena', da bi se po ko zna koji put pokazalo da je samo rat i stanje koje on proizvodi mogao dovesti u vezu te dvije stvari. Na jednoj strani su prezervativi kao sredstvo za sprečavanje začeca novog života, a na drugoj 'posljednja vremena', metafora o prestanku trajanja svih života, o konačnom dolasku smrti za sve, pa i one koji u takvim uvjetima ne žele začeti novi život.

U sveopćem ludilu i haosu nekrolog napisan Željku Ružičiću je čista demonstracija potrebe za ljudskim vrijednostima u nehumanim uslovima. U tom ljudskom glasu je sublimirano sve ono što je normalno i lijepo, a istovremeno je izraz prkosa i inata prema onima koji kroje ta gruba vremena.

Željko Ružičić je u tom smislu bio sedativ, ma kako se ljubomorno mrštili diplomirani psihoterapeuti koji napaćenim izbjeglicama ionako poturaju stupidne formulare, ne znajući da njima treba pozdrav, mrvica mira i da me bar malo uvažavaš. (Lazarevska 1994: 85)

Pogibijom Željka Ružičića kao da se prekinula tanka nit nade, koju je Željko održavao i narodski jednostavno i toplo vraćao u vrijeme kada se imao posao, jutarnja kafa, mir.

Nastavljajući slaganje karata naratorica daje komentare i karikira sa situacijama koje, kao posmatrač izvana percipira, determinirajući druge perspektive i tražeći zajednički nazivnik dešavanjima u opkoljenom gradu i zemlji zahvaćenoj ratnim užasima. U tom kontekstu se postavlja pitanje narativnog identiteta koji, kako Alma Denić-Grabić kaže, u bosanskohercegovačkom kontekstu ni u kom slučaju ne može proći bez ozbiljne refleksije o traumatskim posljedicama identitarnih katastrofa.

Nadvijena nad ponor u kojem su se zrcalile sve katastrofe naratorica na crnohumorni način demaskira zlo i u fokus svoje pažnje stavlja čovjeka. S tim u vezi, ona implicira političke odluke koje su bile prethodnica, odnosno pripremanje terena, za fašizoidno, genocidno i urbicidno potiranje svega što je ljudsko. Pronicljivošću, analiziranjem i sintetiziranjem toka događaja naratorica se razotkriva kao neko ko je istovremeno i unutra i izvana, ko aktivno posmatra i komentira događaje, secirajući svaku pojedinačnu odluku i trpeći posljedice tih odluka. Senzibilitetom pisca i intelektualca ona razotkriva na koji način funkcionira medijski prostor i na vrlo pragmatičan način uvodi termin stacionirane civilizacije, odnosno civilizacije "u kojoj vrijeme funkcionira u ciklusu, u kojoj se živi od sjetve do žetve, od svadbe do sahrane, i koju bi buđenjem frustrirani građanin još mogao nazvati pastoralom." (Lazarevska 1994: 94) Sintagma "*vacui dies/prazni dani*" označava dane u iščekivanju mira nakon svakog jalovog potpisivanja mirovnih sporazuma,

a koje humorno naziva *bolovanje*. U tom kontekstu se problematiziraju osnovne civilizacijske tekovine, koje u ratu dobijaju sasvim drugu dimenziju. "Slijed nevolja i nesreća kroz koje smo prošli jeste sušta benignost u odnosu na zloćudnost procesa kojeg najčešće nismo svjesni. (Lazarevska 1994: 97)

Kao pisac i zapisivač narator komentira i ljude koji su obilježili ratno vrijeme, stavljajući ih istovremeno u kontekst sadašnjosti, a kroz svoje skice, slikarskim postupkom, ona ljudima daje osobenost. Specifičnost njenog ugla i načina posmatranja sadrži onaj sarajevski duh koji je ostao nesalomljiv i u danima najteže opsade. Tako ona skicira tadašnjeg gradonačelnika Sarajeva Kreševljakovića:

Ovo, uostalom, kazuje da je Hamo zgodan spoj prostosrdačnog bosanskog insana i ocalog evropskog hipija. Prava poslastica za svijet kojim gamižu sveblazirani i uniformisani gradonačelnici i ostali čelnici. (Lazarevska 1994: 99)

Specifičnost izričaja naratorke ogleda se i u vokabularu koji koristi. Tako možemo prepoznati sarajevski sleng, žargonizme, arhaične izraze, vulgarizme, koji pripadaju kolokvijalnom, razgovornom stilu. Takav način prezentiranja teksta je u funkciji onoga čemu narator teži – autentičnosti.

To raslojavanje i vulgarizovanje jezika, iz modernističke episteme gledano, može zvučati neestetično i neetično, ali takav jezik istinski dekonstruira i raskrinkava lažni intelektualizam, kojim se grade protagonist zla, uvjeravajući svjetsku scenu u tobožnju "neumještanost u sopstveni zločin". (Sokolović 2010.)

Tako ćemo naići na izraze *barkaju*, *nafajtala*, *po Haminom tabijatu složila*, *insane bez hille*, što i nema tendenciju dopadljivosti, nego je u funkciji ogoljenog prikazivanja stvarnosti. Također, u kreiranju tekstova naratorka teži preuzimanju sintagmi, koje su prozišle iz političke ili vojničke leksike. Tako i tekst *Slovo o privremenosti* aludira na Dizdarevo *Slovo o zemlji*, što je posebno znakovito u kontekstu situacije u kojoj se zemlja nalazi i u kontekstu intertekstualnih relacija unutar *Kamenog spavača* Maka Dizdara. Ironizirajući ovu vremensku odrednicu 'privremenost' naratorka sugerše na odgođeno donošenje rješenja, a s tim u vezi je i manipulacija ljudima, bešćutnost međunarodne zajednice:

Osim "privremeno okupiranih teritorija" postoje jel te i "privremeno opkoljeni gradovi". Njihovi stanovnici, decenijama drilovani specifičnim značenjem "privremenosti", te jednako usvajajući specifične navike, i ovaj su put dosljedni ovdašnjoj socio-psihološkoj matrici. (Lazarevska 1994: 101)

Potreba sa poetskim svjedočenjem je realizirana pričama koje se uklapaju u stvarnosnu situaciju u kojima slijed nije logičan, jer je i situacija apsurdna i nelogična. Uz takvo *prilagođavanje situaciji* pod ruku ide i spisateljicin bijes, pomoću kojega ona gradi tekst i u stvarnom životu – preživljava. Ima u tim elementima nečega što se može nazvati ženskim odnosom prema događajima i ljudima, što je svojevrsni krik žene koja podnosi torturu, ali i krik svih ljudi oko nje. Rodno prepoznavanje, koje se u ratnim uvjetima grubo svodi na razlikovanje dvaju različitih tijela, u činu totalnog

uništenja, sa trenutkom pada granate stvari dovodi do neprepoznavanja – granatom razorena tijela više je nemoguće rodno *razvrstati*:

Jer, kako naći ženu u onoj vulgarno razbacanoj količini mesa i krvi? Onoj količini koja je samo sekund prije pada granate, ženi svojstveno, odjećom i hodom balansirala tajnu svoga tijela. E da bi je granata neviđeno pornografski oskrnavila! (Lazarevska 1994: 113)

Osvrti i komentari koje je narator pisao od februara 1994. godine do septembra iste godine, da bi zadnji napisan tekst bio, ustvari, osvrt na hiljaditi dan opsade Sarajeva, imaju indikativne naslove: *Markale u raljama Pele/o/loga; Don't play it again, Brega; Mala moja, stavi na nju dasku; Déjà vu, mon Levy; Lijepa je ova predstava, meni najdraža; C'est la vie, mon Levy; Slovo o spomen-ploči; Stvar temperamenta (zatvaranje); All that pasijans*. Ova mala igra sa naslovima, sa prizvukom ironije, upotreba sintagmi i riječi iz engleskog i francuskog jezika, još jedan su način da se i na jezičkoj razini ukaže na zlo i bešćutnost međunarodne zajednice.

Istovremeno, odvija se gotovo dokumentarističko detektiranje događaja i ljudi, a detektirani događaji postaju dokumenti svjedočenja i materijalni dokaz o ratu i stradanju. Pored materijalnog uništavanja i gubitaka ljudskih života, u tekstovima se *svjedoči* i stradanje kulture jednog naroda i njegovog identiteta. U tom kontekstu, ono što je ranije prepoznato kao ratno pismo postaje “ratno fakcionalno pismo i nije se zadržalo na strukturama novinskog članka ili kolumne, nego je te žanrove ishibridiziralo, slamajući njegovu prvobitnu formu. (Sokolović 2010.) Ironija, crnohumorni prikazi, sarkastični komentari artikuliraju se “kao subverzivni element zla i destrukcije” (Denić-Grabić 2010.) u kojima se poetikom svjedočenja želi zabilježiti i zalediti trenutak stradanja.

Adam Mihnjik se, proučavajući jezik ratnih zapisa i članaka Thomasa Manna o Hitleru i nacistima, “stalno pitao” kako to da jedan “vrhunski stilista” upotrebljava “jezik ulice” u obračunu, da bi na kraju zaključio: “Pa to je jedini jezik koji ta nacistička bagra razumije”.⁹

U tekstovima se situacija determinira na način da se određeni događaji i pojave uklapaju u ratnu sliku opkoljenog grada. Tako naratorica spominje ostavinske rasprave, ukazuje na karakter rata, na krojenje karata, svojtanje određenih ljudi i događaja koji su obilježili muzičku scenu:

Beogradsko svojtanje “Bijelog dugmeta”/ sindrom se proteže i na “Zabranjeno pušenje”/ se perfidno oslanja na provincijalnu spremnost gospodina Bregovića da nastupa u tamošnjim medijima. Bregovićeve gesta, odnosno gospodin Bregović, ipak, jesu stvar za sebe, odnosno nešto sasvim drugo. Bijelo dugme je nešto sasvim prvo. (Lazarevska 1994: 116)

⁹ Mirnes Sokolović, *Susret sa odgođenim krajem dvadesetog vijeka: fakcija i angažman u postjugoslovenskom antiratnom pismu*, citirano preuzeto od Mirko Kovač, *Cvjetanje mase, Bosanska knjiga*, Sarajevo, 1997., polja.eunet.rs/polja463/463-21.pdf

Naratorka ukazuje na etičku odgovornost ljudi koji su pokretali mase, prenosili poruke svojim pjesmama (u slučaju *Bijelog dugmeta* i *Zabranjenog pušenja*) i na taj način traži od njih očitovanje na razobličavanju ideološke i kulturne laži, koje se, između ostalog grade, i na njihovim matricama. “Zagrljaj intelektualca sa autoritetom je zagrljaj moralnog samoubice.” (Filip David)

S tim u vezi, naratorka ima intenciju da tekstovima ukaže na činjenje ili nečinjenje određenih ljudi koji imaju autoritet i mogućnost da ukažu na zaludenost masa koji potpadaju pod utjecaj političkim i ideološkim govorima koji imaju za cilj širenje mržnje i zla. Pišući o ljudskim sudbinama, kao naratorka koja je izvan događanja, a istovremeno duboko prisutna i uključena, stalno se vrši preispitivanje i uspoređivanje sa odnosima drugih prema drugima. Prikazivanje takvih kvaziodnosa proizašlih iz prošlosti je “samo reflektor kojim se osvjetljavaju različite sudbine i detektiraju izgubljenosti i poniženosti kao opća mjesta depresivne atmosfere”. (Pogačnik) Naratorka nastavlja da slaže karte. Tako jedna karta datira iz 1951. godine, odmah poslije 1948. godina i historijsko *NE*.

Tu nastaje spoj koji zbunjuje i zbog kojeg, uostalom, ovaj pasijans posvećujem “Godinama prevare” ... Tu vrijedi Kaštelanov šnit! Ovaj put, inverzijom, valja izaći u susret partijski aminovanoj pojavi a pri tome ne iznevjeriti estetska načela. Gledajte, sasvim je izvodljivo: “Predstava pamfletskog teatra u Sarajevu nužno otvara niz složenih pitanja ali ne i jednostavnih odgovora ... Ja sam za nemir, za traženje i nadarenost.” (Lazarevska 1994: 128)

Način na koji narator pristupa situacijama dovodi do trivijaliziranja istih, ukazuje nam na postupak kojim uzročno-posljedično želi rasvijetliti sve repove zla koje rat vuče za sobom. Kreirajući i osvjetljavajući takav redoslijed stvari naratorka se trudi da ne upada u kliše moraliziranja, ali se ne može oteti subjektiviziranju koje ponekad pati od prevelikog pretjerivanja i ogorčenosti.

*Slutim kako se u autorima krasne inicijative buni ambivalentan poriv. Ganut je sudbinom napaćenog /po navici napaćenog/ Sarajlije ali u isto vrijeme /temperament čovjeka od inicijative!/ pomišlja kako bi efektno bilo da Sarajlije nadmaše ne samo staljingradski već i svoj, još nedostignuti rekord. Da, ako Bog blockade da a šejtan deblokade omane, neuništive Sarajlije čim dostignu **Hiljaditi dan** odmah krenu ka **Dvijehiljaditom danu**. Da onaj samrtnik koji je na **Hiljaditi dan** ispustio dušu, temperament za ljubav, istu u se povrati i pred licem okrutnog svijeta zvonko uzvikne: “Idemo na dvijehiljaditi dan!” (Lazarevska 1994: 141)*

Slažući pasijans naratorka je slagala sudbine ljudi koji su, preneraženi pred događajima koji su usljedili i kojima se nije nazirao kraj, tražili uzroke zla. Svaka karta koja je složena bila je još jedna karta zla, a njeno dešifriranje je bilo demaskiranje toga zla. Prema tome, počesto hiperbolično, sa vlastitog stajališta i viđenja dana koji su slijedili, možemo prepoznati vlastiti jad i bijedu položaja u kojem se nalazimo.

Stalna mreža koja se gradi predstavlja isprepletenost prošlosti i sadašnjosti, faksije i fikcije, dokumentarnosti i citatnosti, ugrađujuću u svoju mrežu likove koji su doprinijeli građenju događaja. Ne ulazeći u suštinu uloga koji ti ljudi imaju, vrlo znakovito, naratorica izgrađuje crno-bijeli svijet i tako ogoljava rat u svoj svojoj destrukciji. Sa žalošću konstatira da je ovo što se dešava već nekada i negdje viđeno i samo preslikano u jedno vrijeme, jedan narod, jednu zemlju ili jedan grad.

Na pasijans je bio osuđen najveći broj Sarajlija koji su, nakon temperamentnih mitinga i parola, zatočeni po podrumima, ubrzo shvatili da malo šta zavisi od njih. Očekujući da se stvari što prije i povoljno /da bude kao nekad!/ riješe, prvih su mjeseci gotovo zarazno igrali pasijans. Između ostalog – igru čekanja! Čekanje vojne intervencije, druge Olimpijade, kenijade, deblokade, riječju – čekanja. (Lazarevska 1994: 146)

Tako igra pasijans postaje metonimijsko utočište za sva čekanja. Istovremeno, poraznost tog čekanja postaje *modus Vivendi* bez kraja i konca. Sporadičnost postupaka ljudi koji mogu okončati besmisao stradanja gradi se kroz humorno sarkastični prikaz, u kojem se trivijalizira sam rat, a izdiže prirodna ljudska potreba za životom. “Disney je, međutim, još uvijek hiberniran, Suljo još nije izronio i neka nam je naša izdržljivost i neka nam Bog Pasijansa, pardon – strpljenja, na pomoći!” (Lazarevska 1994: 147)

Izvor

Lazarevska, Alma (1994), *Sarajevski pasijans*, Zid, Sarajevo

Literatura

- Matanović, Julijana (2004), “Od prvog zapisa do povratka u normalu” u: *Sarajevske sveske* br.05 (93-124), Sarajevo: Mediacentar Sarajevo
- Anić, Klaić, Domović (2002), *Rječnik stranih riječi*, Sani-plus, Zagreb
- Kazaz, Enver (2004), “Prizori uhodanog užasa” u: *Sarajevske sveske* br. 05 (137-165), Sarajevo: Mediacentar Sarajevo
- Hačion, Linda (1996), *Poetika postmodernizma, istorija, teorija, fikcija*, Svetovi, Novi Sad
- Adorno, Theodor W. *Kulturkritik und Gesellschaft*, <http://ebookbrowse.com/adorno-theodor-w-prismen-kulturkritik-und-gesellschaft-pdf-d427182099>
- Vojnović, Branka, Narativni postupci poetike svjedočenja, <http://philologicalstudies.org/dokumenti/2008/vol2/1/1-pdf>.
- Sokolović, Mirnes (2010), “Susret sa odgođenim krajem dvadesetog vijeka: faksija i angažman u postjugoslovenskom antiratnom pismu”, Polja br. 463, godina LV, Novi Sad

Pogačnik, Jagna, *Usponi, padovi i konačno dobri radovi (Tema rata u suvremenoj hrvatskoj prozi)*, aquilonis.hr/dodaci/pisci_na_mrezi/pogacnik_domovinski
Denić-Grabić, Alma (2010), *Bosanskohercegovački roman na kraju 20. stoljeća: konstrukcije narativnih identiteta: kraj stoljeća i bosanskohercegovački roman*, Brčko, BKZ Preporod

Adresa autora
Author's address

Crkvice 64 C
72000 ZENICA
Bosna i Hercegovina
azijadaz@hotmail.com

ALMA LAZAREVSKA'S WAR LETTER: THE NEW TRUTHFULLNESS OR DOCUMENTING HORRIFIES (SARAJEVO'S PASSIONS)

Summary

Alma Lazarevska detects and decodes machinery of war in all its monstrosity and destructivity concepting things in her book *Sarajevo's passions*, notices, comments, essays and writings. Using poetry of testify, text that are made in a period between the May of 1990. to the September of 1994., present writer's answer to occurs she took the place in. Texts have got documentary the suffer of citizens in besieged city Sarajevo in Bosnia and Herzegovina, and to reveal political and ideological pseudostories, mimiery well hidden and to tell them trough the endless Sarajevo's stories. She tells her stories through ironic prisma of arranging passions, a cad game, that she gives mark *Sarajevo's*. Playing with human's lives, their dignity, is the lunatic key for industrial fun game called the war. She testifies about evil and suffer, fragmenticizing, she gives identity to victims and that way proofs the through of A. Cammi that the writer never stands aside those that make history instead those that suffer because of it. In that way the honesty becomes the document of horror. It's the testify about the worst and the most barbarian war at the end of twentieth century.

Key words: poetry of testify, identity od victims, documentary detection of events and humans, political and ideological pseudostories, Sarajevo's endless stories.

UDK: 821.111(6).09:811.111(6)'27

Pregledni rad / Review paper

Primljen / Received on 18. 11. 2013.

Prihvaćen za objavljivanje /

Accepted for publication on 25. 12. 2013.

Demir ALIHODŽIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

POSTCOLONIAL AFRICAN WRITERS' ATTITUDES TOWARDS ENGLISH AS REFLECTED IN THEIR WRITINGS

The paper critically examines the attitudes of some prominent postcolonial African writers to the use of English as a medium of artistic creativity. The political and sociolinguistic transmutations the English language undergoes in post-colonial literary contexts and societies have engaged the attention of both literary and linguistic scholars over the years. The processes by which the use of the English language in post-colonial societies gradually move from an external to an internal norm have been variously labeled as *nativization*, *transculturation*, and *appropriation*. One way of conceiving of post-colonial literatures in English is to think of them as the result of the contact of English with other languages in multilingual and multicultural contexts. Consequently, the writings to be examined in this paper epitomize how post-colonial writers adapt and modify the English language to fit their own cultural, social, and political exigencies.

Key words: Postcolonial literature, Africa, language, identity.

Every postcolonial writer using English as an additional or complementary language to their mother tongue must come to terms with the politics of the language as a powerful medium for literary creativity. This paper critically examines the attitudes of some prominent African writers towards the English language, attitudes that would shed light on the larger question of the central place of English in postcolonial literatures. Diana Brydon and Helen Tiffin (1993) aver that

Several African writers are now choosing to write in African languages rather than in the languages of their past colonial masters, forcing rethinking of what African Literature means. But for the majority of writers in Canada, Australia and the Caribbean who (with the exception of indigenous peoples, some immigrants and in Canada, the Quebecois) do not have another language available to them, there is no alternative to English. For these writers, the challenge is how to make English their own, how to strip it of its implicit class, racial, and gender bias, and how to make it register the specifics of their own experiences. (Brydon and Tiffin 1993: 30)

It is arguable, however, whether in the Caribbean context, Creole cannot be construed as an alternative language available to Caribbean writers.

In the African context, Loreto Todd (1982) points out that a writer must make one of three choices in selecting the medium in which to create. The writer can write in the mother tongue, knowing that his or her audience will be a limited one. A second alternative is to relexify one's mother tongue, using English vocabulary but indigenous structures and rhythms. The third option has to do with the use of English (Todd 1982: 297-298). However, it is doubtful whether we can draw a rigid line of distinction between the second and third options because an African -- and, indeed, any post-colonial -- writer using English as an additional language must necessarily contend with what Braj Kachru (1986) has termed the 'bilingual's creativity'. According to Kachru,

The bilingual's creativity entails two things: first, the designing of a text which uses linguistic resources from two or more -- related or unrelated -- languages; second, the use of verbal strategies in which subtle linguistic adjustments are made for psychological, sociological, and attitudinal reasons. Examples of such creativity may be drawn from non-native literatures written in English or French, or the code-mixed varieties of languages. (Kachru 1986: 20).

Although many African writers have elected to express themselves in English, some African critics and writers have argued that the English language is nothing but a symbol of socio-cultural alienation. For example, the Nigerian critic and writer, Obi Wali (1963), declared at the conference of 'African Writers of English Expression' held in Makerere, Uganda, in 1962 that

the whole uncritical acceptance of English and French as the inevitable medium for educated African writing is misdirected, and has no chance of advancing African literature and culture. In other words, until these writers and their western midwives accept the fact that any true African literature must be written in African languages, they would be merely pursuing a dead end, which can only lead to sterility, uncertainty and frustration. (Wali 1963: 14)

But as Todd has observed, “although Wali published his creative writing in Igbo, his apologia for using his mother tongue was in English” (1982: 298). Suffice it to add that despite the fact that Wali is the contemporary of such Nigerian writers as Chinua Achebe, Wole Soyinka, and Gabriel Okara, his literary works are little known or unheard of outside his own cultural enclave in eastern Nigeria precisely because, among other factors, he chose to write in Igbo.

Obi Wali is not alone in calling for the abrogation of foreign languages as the media of African literary aesthetics. In the last few years, there have been renewed calls for the abandonment of foreign languages in favour of African languages. At the vanguard of this movement for a return to African languages is the famous Kenyan writer and activist, Ngugi Wa Thiong’o, who begins his book, *Decolonising the Mind*, with the statement: “This book... is my farewell to English as a vehicle for any of my writings. From now on, it is Gikuyu and Kiswahili all the way” (1986: xiv). This mood of total rejection of English as a medium for literary creativity is further reiterated in his most recent book, *Moving the Centre*: “It was once again the question of moving the centre from European languages to all other languages all over Africa and the world; a move if you like towards a pluralism of languages as legitimate vehicles of the human imagination” (1993: 10). In condemning the use of foreign languages as the vehicles of African literary creativity, Ngugi poses the following questions:

We as African writers have always complained about the neocolonial economic and political relationship to Euro-America. Right. But by our continuing to write in foreign languages, paying homage to them, are we not on the cultural level continuing that neocolonial slavish and cringing spirit? What is the difference between a politician who says Africa cannot do without imperialism and the writer who says Africa cannot do without European languages? (1986: 26)

Arguing that “Language carries culture, and culture carries, particularly through orature and literature, the entire body of values by which we come to perceive ourselves and our place in the world” (1986: 16), Ngugi encapsulates the political dimension of the question about the appropriate language for African literature as follows: “While the poetic political compositions of the great anti-imperialist Somali fighter, Hassan, will be known by heart by every Somali-speaking herdsman, not a line by even the best of African poets in foreign languages will be known by any peasant anywhere in Africa” (1986: 87).

Despite these arguments, Josef Schmied (1991) indicates that Ngugi has found few followers in practice because

he forgot that peasants and workers may be no more literate in an African than in a European language (depending on the educational system). He may also have overlooked the fact that English is now an African language in some sense, and accepted

as such by many Africans. And he may have failed to recollect that realism is not necessarily directly reflected in literary language. On the other hand, it is also important to remember that English has served as a medium of African expression since it first found its way into the continent, and won international recognition with the Nobel Prize award to Wole Soyinka in 1986. (Schmied 1991: 120)

Others have indicated that Ngugi's position is socio-politically naive and impracticable because, in certain contexts, English functions as an instrument of liberation. In South Africa, for example, the political dynamics surrounding the use of English as a vehicle for African literature has been slightly different from those in Kenya, in that it has been Afrikaans which has been more visibly the language of power and oppression. English has for many years been the vehicle for the expression of black aspirations and opposition in both politics and literature (Brown 1987: 727).

Moreover, Ngugi's call for a return to African languages as vehicles of African literature smacks of nativism which could give rise to an ardent practice of separatism. In ascribing to traditional native culture and African languages the power to generate a new identity for the colonized, Ngugi is transgressing, for example, the very essence of Frantz Fanon's delineation of the limited place of nativism in *The Wretched of the Earth* (1968). For Fanon, "native culture had but a transitional part to play in the revolutionary process. Indeed, its only role was in the second phase of liberation -- the moment when the native, discovering that 'the settler's skin is not of any more value than a native's skin,' turns away from the values of the colonizing culture and comes into touch again with those of his [sic] own people. Here, in contrast to the 'individualism' and 'egoism' of the settler, the native rediscovers the strength to be gained from communal ideals" (qtd in Maxwell 1991: 78). The place of nativism in Fanon's decolonization programme is thus one of subordination to a revolutionary new culture, which in its "fight against poverty, illiteracy and underdevelopment" (Fanon 1968: 74) is unabashedly modern and progressivist. As Christopher Miller (1988) put it: "Fanon allows the look backward into tradition, but only to the extent that it is in the intention of opening up the future, as an invitation to action and as a basis of hope" (Miller 1988: 98-99).

Despite his avowed repudiation of English, Ngugi's relationship to the language is one of ambivalence and paradox. Ngugi's ambivalent relationship to the English language is further underscored by the following remarks which precede and succeed his 'farewell' to English as a vehicle for any of his writings: "I continued writing explanatory prose in English. Thus *Detained: A Writer's Prison Diary*, *Writers in Politics* and *Barrel of a Pen* were all written in English...However, I hope that through the age old medium of translation I shall be able to continue dialogue with all" (1986: xiv). Consequently, in spite of his rejection of English as a medium of his literary endeavours, Ngugi finds it difficult to extricate himself from the linguistic and cultural capital and the "profit of distinction" (Bourdieu 1991: 55) of English as a medium of international exchange. The linguistic and cultural capital of the

language is “convertible to economic capital through institutions of publishing, teaching, lecturing, and award-granting” (Arnove 1993: 288) from which Ngugi has benefitted tremendously. In this sense, “Ngugi’s decision to publish in Gikuyu does not place him outside the market, but in a particular, distinctive, position within it” (Arnove 1993: 290).

In the final analysis, Josef Schmied’s comment on the unassailable position of English in Africa today is also relevant for a critique of Ngugi’s attitude to the language, despite its naive disclaimer of some sources of English’s importance in African contexts:

But whether they [Africans] develop English into their essential means of expression or only use it when necessary in the international context, they will have to live with it, since the importance of English today is not based on ideological, political, or cultural dominance, but on the possibilities it offers in worldwide communication, in information retrieval, in technology and in economic exchange and cooperation. This means that English has come to Africa to stay -- in some form or other. (Schmied 1991: 197-198)

The power and politics of English in the African context is partly based on its ideological, political, and cultural dominance as a powerful medium for the articulation of certain colonial and countercolonial discourses.

As indicated earlier, despite the fact that some critics and writers have challenged the use of foreign languages as the vehicles of African literatures, many prominent African literati continue to employ English as the chief medium of their writings. The question thus arises: Why have such prominent African writers continued to write in English?

Abdul JanMohamed (1984) provides some answers to the question raised above. In his analysis, the African writers’ decision to use English as their medium is engulfed by ironies, paradoxes, and contradictions. They write in English because they were born in a British colony and can receive formal education only in English. More significantly, however, they are compelled to master and use English because of the prevailing ideological pressures within the colonial and neo-colonial systems. Finally, a potential writer from a British colony is induced to use English because it is an intimate part of a powerful society that will control all technological and cultural development in the foreseeable future (JanMohamed 1984: 20-21). Yet, the decision to use English “produces a contradiction between, on the one hand, the unconscious and subconscious psychic formations of most Third World writers, determined by the indigenous languages and, on the other hand, the more superficial, conscious formation, determined by the formal, public function of English in most colonies” (JanMohamed 1984: 21). As a result, the African writer who uses English is faced at some level with the paradox of representing the experience of oral cultures through literate language and forms. I will illustrate this particular point by alluding

to the views of the South African writer, Eskia Mphahlele; the Nigerian writers, Wole Soyinka, Gabriel Okara, and Chinua Achebe; and the Zimbabwean writers, Dambudzo Marechera and Chenjerai Hove.

Despite the oppressive system in the then-South Africa, Eskia Mphahlele once stated that English could be turned into a linguistic weapon against the colonizers: "South Africans...could do violence to standard English and carry their audience with them, exploiting a popular kind of English. It is more likely here than anywhere else in Africa that we shall see one mode of English succeed another owing to the restlessness of the situation" (Mphahlele 1964: 304). Wole Soyinka also calls for the reconstitution of English within the African context: "When we borrow an alien language to sculpt or paint in, we must begin by co-opting the entire properties of that language as correspondences to properties in our matrix of thought and expression. We must stress it...stretch it, and compact it, fragment and reassemble it" (Soyinka 1975: 67). Like Mphahlele, Soyinka believes that the colonizing medium of English can be radically altered into an insurgent linguistic weapon: "Black people twisted the linguistic blade in the hands of the traditional cultural castrator and carved new concepts onto the flesh of white supremacy. The customary linguistic usage was rejected outright and a new, raw, urgent and revolutionary syntax was given to this medium which had become the greatest single repository of racist concepts" (Soyinka 1993: 88).

The Ijaw writer Gabriel Okara (1963) justifies the constant relexification of the English language in his works as follows:

As a writer who believes in the utilization of African ideas, African philosophy and African folklore and imagery to the fullest extent possible, I am of the opinion the only way to use them effectively is to translate them almost literally from the African language native to the writer into whatever European language he [sic] is using as medium of expression. I have endeavoured in my words to keep as close as possible to the vernacular expressions. For, from a word, a group of words, a sentence and even a name in any African language, one can glean the social norms, attitudes and values of a people...In order to capture the vivid images of African speech, I had to eschew the habit of expressing my thoughts first in English. It was difficult at first, but I had to learn. I had to study each Ijaw expression I used and to discover the probable situation in which it was used in order to bring out the nearest meaning in English. I found it a fascinating exercise. (Okara 1963: 15- 16)

Okara thus emphasizes the necessity of fashioning a new English in the West African context:

Some may regard this way of writing as a desecration of the language. This is of course not true. Living languages grow like living things, and English is far from a dead language. There are American, West Indian, Australian, Canadian, and New Zealand

version of English. All of them add life and vigour to the language while reflecting their own respective cultures. Why shouldn't there be a Nigerian or West African English which we can use to express our own ideas, thinking and philosophy in our own way? (Okara 1963: 16)

Of all the African commentators on the status of English in African literature, Chinua Achebe's views are frequently quoted. His views are often contrasted with the position of Ngugi Wa Thiong'o on the desirability of English as the carrier of African literatures and cultures. Achebe (1964) asks that "Is it right that a man [sic] should abandon his [sic] mother tongue for someone else's? It looks like a dreadful betrayal and produces a guilty feeling. But for me there is no choice. I have been given the language [i.e. English] and I intend to use it" (1964: 62). Achebe further stresses that "I feel that the English language will be able to carry the weight of my African experience. But it will have to be a new English, still in full communion with its ancestral home but altered to suit new African surroundings" (1964: 62). Patrick Williams and Laura Chrisman (1994) compare the position of Achebe and Ngugi in the following way:

Whereas Achebe sees language and culture as being primarily mobile, without fixed character, Ngugi sees them as containing and conveying essential and unchangeable ideological values; whereas Achebe considers that the history of European colonization represents an irreversible factor in contemporary culture and political organisation, not contradictory to national self-determination, Ngugi sees the ongoing cultural hegemony of Europe in Africa as both a cause and reflection of neo-colonialism. Whereas Achebe claims realism in his argument for English as a necessary medium of national and international communication, Ngugi claims a contrasting realism in his argument for English as the language of the ruling class minority, and ethnic languages as the primary language of the majority of African population. (1994: 375)

The merits and demerits of Achebe's and Ngugi's arguments notwithstanding, those who call for the abrogation of English as a vehicle for African literary expression seem to discountenance the advantage of writing in a world language. Suzanne Romaine (1992) has asserted that "the world is becoming more linguistically homogenous through the increasing spread of [a] few world languages at the expense of the continuation of many local languages" and that "more publications are in English than in any other language" (1992: 253, 258). For example, in a country like Nigeria with some 400 languages, writers who choose to express themselves only in one of the local tongues face the danger of being eclipsed from a national as well as an international audience. Chinua Achebe gives an example of this kind of predicament.

In 1960 when he was travelling in East Africa and went to the home of the late Shabaan Robert, the Swahili poet of Tanganyika, he and the poet spent some time

talking about writing, but there was no real contact. Achebe knew from all accounts that he was talking to an important writer, but of the nature of Robert's work he had no idea. The great poet gave him two books of his poems which he treasured but could not read -- though he might have learnt Swahili! Turning to the Nigerian situation, Achebe rightly concludes that

there are scores of languages I would want to learn if it were possible. When am I to find the time to learn the half-a-dozen or so Nigerian languages each of which can sustain a literature? I am afraid it cannot be done. These languages will just have to develop as tributaries to feed the one central language enjoying nation-wide currency. Today, for good or ill, that language is English. Tomorrow it may be something else, although I very much doubt it. (1964: 58)

In the Zimbabwean context, two writers that epitomize the general attitude to the use of English in fiction are Dambudzo Marechera and Chenjerai Hove. While Marechera believes that his writing should stay close to standard English as much as possible, Hove strives to alter the colonial language in order not only to give it a new identity, but also to turn it into a new medium of artistic expression. Marechera (1987) professes the universality of the English literary tradition: "From early in my life I have viewed literature as a unique universe that has no internal divisions. I do not pigeonhole it by race or language or nation" (Marechera 1987: 99). Flora Veit-Wild thus observes that "Marechera took to the English language as a duck takes to water," and was thus "a keen accomplice in [his] own mental colonization" (qtd. in Wylie 1991: 49). Hove, by contrast, and, in a similar vein as Gabriel Okara, states that African writers' aim is "by virtue of our morality, [to] give the European literary forms new light" (qtd. in Wylie 1991: 56). Consequently, "Hove 'backburns' against the English language's wider incursion on Shona identity in order to preserve something of that identity. If Marechera has stolen the fire, the language, but found himself entirely consumed or colonized by it, Hove has chosen to steal a more limited portion of it and bend it to a different cultural end" (Wylie 1991: 56).

The conclusion one can draw from the foregoing discussions on the status of English in post-colonial literatures and the attitudes of certain African writers to the language is that the English language will not only continue to play a crucial role in the creative imagination of post-colonial writers, but will also continue to engage in a dialectical and dialogical relationship with African languages and cultures. But as Chinua Achebe has maintained, "it will have to be a new English, still in full communion with its ancestral home but altered to suit new African surroundings" (1964: 62).

References

- Achebe, Chinua (1964). *Arrow of God*. London: Heinemann.
- Amove, Anthony (1993). "Pierre Bourdieu, the Sociology of Intellectuals, and the Language of African Literature." *Novel: A Forum on Fiction* 26.3, 278-296.
- Bourdieu, Pierre (1991). *Language and Symbolic Power*. Cambridge and Oxford: Polity/Basil Blackwell.
- Brown, D.A. Maughan (1987). "Rev. of *Decolonising the Mind*." *The International Journal of African Historical Studies* 20.4, 726-728.
- Brydon, Diana, and Helen Tiffin (1993). *Decolonising Fictions*. Sydney: Dangaroo.
- Fanon, Frantz (1968). *The Wretched of the Earth*. New York: Grove Press.
- JanMohamed, Abdul (1984). "Sophisticated Primitivism: Syncretism of Oral and Literate Modes in Achebe's *Things Fall Apart*." *Ariel* 15.4, 19-39.
- Kachru, Braj B (1986). "The Bilingual's Creativity." *Annual Review of Applied Linguistics* 6, 20-33.
- Marechera, Dambudzo (1987). "The African Writer's Experience of European Literature." *Zambezia* 14, no. 2, 99-105
- Maxwell, Anne (1991). "The Debate on Current Theories of Colonial Discourse." *Kunupipi* 13.3: 70-84.
- Miller, Christopher (1988). "Ethnicity and Ethics in the Criticism of Black African Literature." *South Atlantic Quarterly* 87.1, 75-108.
- Mphahlele, Eskia (1964). "The Language of African Literature." *Harvard Educational Review* 34, 298-305.
- Ngugi, Wa Thiong'o (1986). *Decolonising the Mind: The Politics of Language in African Literature*. London: James Currey.
- Ngugi, Wa Thiong'o (1993). *Moving the Centre: The Struggle for Cultural Freedoms*. London: James Currey, 1993.
- Okara, Gabriel (1963). "African Speech...English Words." *Transition* 3, 15-16.
- Romaine, Suzanne (1992). "Afterword: English: From Village to Global Village." *English in Its Social Contexts: Essays in Historical Sociolinguistics*. Ed. Tim William Marchan and Charles T. Scott. New York and Oxford: Oxford University Press, 253-260.
- Schmied, Josef (1991). *English in Africa: An Introduction*. London and New York: Longman.
- Soyinka. Wole (1975). "Aesthetic Illusion: Prescriptions for the Suicide of Poetry." *Third Press Review* 1: 65-68.
- Soyinka. Wole (1993). *Art, Dialogue, and Outrage*. New York: Pantheon.
- Todd, Loreto (1982). "The English Language in West Africa." *English as a World Language*. Ed. Richard W. Bailey and Manfred Gorch. Cambridge: Cambridge University Press, 281 -305.

- Wali, Obi (1963). "The Dead End of African Literature." *Transition* 10, 13- 15.
- Williams, Patrick, and Laura Chrisman (1994). "Introduction." *Colonial Discourse and Post- Colonial Theory*. Ed. Patrick Williams and Laura Chrisman. New York: Columbia University Press, 373-375.
- Wylie, Dan (1991). "Language Thieves: English-Language Strategies in Two Zimbabwean Novellas." *English in Africa* 18.2, 39-62.

Adresa autora
Author's address

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Dr. Tihomila Markovića 1
75 000 Tuzla
Bosna i Hercegovina
demir.alihodzic@untz.ba

STAVOVI POSTKOLONIJALNIH AFRIČKIH PISACA PREMA ENGLESKOM JEZIKU U NJIHOVIM PISANJIMA

Sažetak

Ovaj rad kritički razmatra stavove nekih istaknutih postkolonijalnih afričkih pisaca prema upotrebi engleskog jezika kao medija umjetničkog izražavanja. U zadnjih nekoliko godina, političke i sociolingvističke transmutacije kroz koje prolazi engleski jezik u postkolonijalnim književnim kontekstima i društvima su privukle pažnju književnih i lingvističkih teoretičara. Procesi pomoću kojih upotreba engleskog jezika u postkolonijalnim društvima postupno prelazi iz ekterne u internu normu su raznoliko označeni kao *nativizacija*, *transkulturacija* i *aproprijacija*. Jedan od načina pojmljenja postkolonijalnih književnosti na engleskom jeziku jeste da ih smatramo ishodom kontakta između engleskog jezika i drugih jezika u multilingvističkim i multikulturalnim kontekstima. Prema tome, pisanja koja će razmatrati ovaj rad epitomiziraju način na koji postkolonijalni pisci prilagođavaju i modificiraju engleski jezik u svrhu svojih vlastitih kulturoloških, društvenih i političkih potreba.

Ključne riječi: postkolonijalna književnost, Afrika, jezik, identitet

PRILOZI

Sead NAZIBEGOVIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

NASTAVNI SAT SA SKENDEROM: JEZIK SKENDERA KULENOVIĆA U NASTAVI BOSANSKOGA JEZIKA I KNJIŽEVNOSTI

Stvaralački jezik Skendera Kulenovića ima višestruku vrijednost za metodiku nastave bosanskog jezika i književnosti. Budući da je Kulenović kao pisac prisutan i u osnovnoškolskoj i u srednjoškolskoj nastavi bosanskoga jezika i književnosti, jezik njegova književna djela izazovan je i podatan i za raznovrsne metodičke analize i to ne samo na nivou književnokritičkih interpretacija već i na različitim lingvometodičkim nivoima: pravopisnom, gramatičkom, lingvostilističkom, leksikološkom, zatim na nivou kulture izražavanja, scenske umjetnosti itd. Sve ove jezičke nivoe u književnome stvaralaštvu Skendera Kulenovića mogli bismo metodički analizirati u okviru jednog sintetskog nastavnog sata u srednjoj školi, koji bismo označili metodičkim radnim naslovom: NASTAVNI SAT SA SKENDEROM. Ovakav tip nastavnog sata pripada tzv. sintetskom tipu i unutar njega ne robuje se bilo kakvim metodičkim šablonima već nastavnik sam bira adekvatne lingvometodičke predloške i načine metodičke analize jezika pojedinog pisca i njegova književnog djela.

Stvaralački jezik Skendera Kulenovića (r. 1910. u Bosanskom Petrovcu – u. 1978. u Beogradu), osobito jezik njegova pjesništva, magično je privlačio mnoge pisce i književne kritičare.¹

Impresioniran arhajskom snagom Skenderovog poetskog iskaza Marko Vešović divio se pjesnikovom jeziku koji je istovremeno plijenio svojom arhaičnošću i svojom modernošću:

Kulenovićev jezik je posve narodski i skroz ličan, posjeduje arhajsku snagu koja seže do «amebe» i do «prahapi bremene», a u isti mah je do srčike moderan. Jednim krajem uranjajući u iskonsko, drugim krajem je otvoren ka svim novinama, zato ne oskudijeva ni u plebejskoj stamenitosti ni u aristokratskoj prefinjenosti». (Vešović: 2010: 108)

¹ Između ostalih, o Skenderovoj poeziji su pisali: Oskar Davičo, Midhat Begić, Radomir Konstantinović, Rajko Petrov Nogo, Enes Duraković, Marko Vešović i dr.

Budući da je Skender Kulenović kao pisac prisutan i u osnovnoškolskoj i u srednjoškolskoj nastavi bosanskoga jezika i književnosti, jezik njegova književna djela izazovan je i podatan i za raznovrsne metodičke analize i to ne samo na nivou književnokritičkih interpretacija već i na različitim lingvometodičkim nivoima: pravopisnom, gramatičkom, lingvostilističkom, leksikološkom, zatim na nivou kulture izražavanja, scenske umjetnosti itd.

Sve ove jezičke nivoe u književnome stvaralaštvu Skendera Kulenovića mogli bismo metodički analizirati u okviru jednog sintetskog nastavnog sata u srednjoj školi, koji bismo označili metodičkim radnim naslovom:

NASTAVNI SAT SA SKENDEROM²

Prije svega, trebalo bi utvrditi na kojem korpusu Skenderovih književnih tekstova možemo izvršiti kvalitetnu lingvometodičku analizu.

Skender je bio izuzetan pjesnik, pripovjedač, dramatik, književni kritičar, romanopisac, esejist, putopisac i – što je malo poznato – filolog.

Naime, jedno vrijeme Skender je bio lektor u dnevnom listu *Borba* i tu je objavio cijeli niz filoloških tekstova koji čine svojevrsni jezički udžbenik.

Ovi su filološki tekstovi objavljeni u 10. knjizi *Sabranih djela Skendera Kulenovića* (Tuzla-Sarajevo, 2010), svesku pod naslovom *Miscellanea II* (priredila Vera Crvenčanin-Kulenović).

Zato bi bilo i metodički funkcionalno učenicima ukazati na činjenicu koliki je značaj jeziku i pravilnom usmenom i pismenom izražavanju pridavao i sam Skender.

To bi mogao biti i uvodni dio Nastavnog sata sa Skenderom; ujedno i mogućnost da učenike motiviramo za rad na pjesnikovoj «poetskoj gramatici».³

Zato nastavnik može odabrati jedan kraći odlomak iz Skenderovih «jezičkih crtica» iz kojeg se vidi koliko je ovaj pisac bio i vrstan znalac u pravilnoj upotrebi jezika.

Evo kako je, naprimjer, Skender dao samu definiciju jezika:

«Postoji jedna najprostija i najraširenija definicija jezika. Jezik, je po njoj, sredstvo misaonog (ili duhovnog itd.) saobraćanja među ljudima.

To znači i moje reči i rečenice u koje ja slažem te reči jesu za mene sredstvo kojim svoje ideje (ili osećanja, ili duhovna, ili duševna stanja itd.) prenosim na drugoga...-« (Kulenović, 2010: 336)

² U savremenim metodičkim pristupim sve više se insistira na sintetskim nastavnim satima, gdje se analizira pisac ili njegovi književni likovi. O tome više u: Grosman, M. – Rot, V. (1997): *Školska ura s Hamletom*, Ljubljana. Ovakvi pristupi potiču iz anglosaksonske metodike književnosti.

³ Na lingvometodičkom terminu «poetska gramatika» insistiraju posebno pripadnici Beogradske metodičke škole, osobito Milija Nikolić koji smatra da poetski jezik pisaca može biti i najpogodniji lingvometodički predložak za nastavu gramatike.

Upravo ova definicija može poslužiti nastavniku da postavi problemsko pitanje učenicima:

Na koji način je Skender koristio jezik kao sredstvo prenošenja ideja i osjećanja u svojim književnim tekstovima?

Skender je bio veliki majstor jezika i stila, tvorac osebuje «poetske gramatike» koja se u mnogo čemu udaljavala od krutog jezičkog standarda.

Cilj Nastavnog sata sa Skenderom, između ostaloga, i jest da učenici shvate u kojoj je mjeri ovaj pjesnik odstupao od norme, odnosno koliko je svojim književnim jezikom nadilazio jezičke kanone.

Razmotrimo kako je Skender gradio svoju «poetsku gramatiku» u poemi «Na pravi put sam ti, majko, izišo».

Učenici najprije trebaju izražajno pročitati ovu poemu, a potom izdvojiti one riječi u kojima je pjesnik, na bilo koji način, odstupio od pravopisne i gramatičke norme. U ovome smislu – budući da govorimo o nastavi bosanskoga jezika – tražit ćemo od učenika da izdvoje riječi koje odstupaju od norme iz *Pravopisa bosanskoga jezika* Senahida Halilovića ili su sukladne toj normi, a bile su izvan norme nekadašnjeg pravopisa srpsko-hrvatskog/hrvatsko-srpskog jezika.

To bi mogle biti slijedeće riječi: izišo, Allahom velikim i milosnim; džennetskih, džehennemskih, mejtefu, božijeg, nalunama, sabahske, petput, ko (u značenju kao), feredžu, kabur, mušebak, safta, kadija, nit, bje, prigušio, slazila, pjenom, pjanstvu, pjanica.

Iz navedenih riječi možemo primijetiti da pjesnik ambivalentno koristi jezičku normu; negdje je narušava, a negdje je dosljedno poštuje.

Ovdje je najvažnije da učenici shvate suštinu Skenderove «poetske gramatike», on se prema jezičkome kanonu odnosi isključivo na temelju lingvostilističkih razloga i poriva.

Već u samom naslovu poeme pjesnik najprije poštuje interpunkcijsku normu u pisanju vokativnog oblika imenice majko, izdvajajući ovu riječ zarezima.

Zapravo, cijeli iktus poeme i jeste na imenici majka – poema je priča o njezinom tegobnom životu, a u pozadini te priče odvija se i autobiografija samoga pjesnika koji je «izišo» na pravi put.

Upotreba okrnjenog oblika glagolskog pridjeva radnog opet ima lingvostilističku funkciju: njome se postiže specifičan metar.

«Na (pravi/ put) sam) ti/,majko/, i /zi/šo)» - refren je poeme i napisan je u jedanaestercu, ali u kasnijim strofama čini nam se kao da nema nikakvog reda u broju slogova i metričkoj organizaciji stiha. Smjenjuju se četverac, sedamnaesterac, deveterac, petnaesterac...

Određujući nepravilan broj slogova u strofama nastavnik može postaviti pitanje učenicima:

Zašto je pjesnik koristio «nepravilan metar»?

(Koristeći «neuređen metar» pjesnik je želio ukazati na nesređeni i tragični život svoje majke, koja je kao i majka iz istoimene pripovijetke Zije Dizdarevića provodila «uvijek u četiri duvara».)

Dakle, pjesnik je svjesno narušavao gramatičku normu iz posebnih lingvostilističkih razloga, najčešće zbog potreba metra.

Zato će nastavnik tražiti od učenika da uvide u kojim je vrstama i oblicima riječi pjesnik svjesno «okrnjavao», skraćivao riječi, naprimjer:

- u glagolskom pridjevu radnom: izišo, slazila
- u veznicima: nit, ko,
- u glagolskom prilogu prošlom: prigušio;
- u prilogu: petput
- u pridjevu: pjanom
- u imenici: rz, pjanstvu, pjanica

Također, nastavnik može upitati učenike da li je pjesnik ponegdje upotrebljavao i puni oblik određene vrste riječi?

(Primjerice u strofi «sjekirrom plast rasijecao, hāk begovski sjekao» koriste se puni oblici, gramatički ispravni, glagolskog pridjeva radnog; rasijecao / sjekao. U stihu sa cezuroom na sredini izvršena je podjela na osmerac i šesterac, dakle, opet je uslovno narušena pravilnost metra.)

Međutim, pjesnik želi postići parni broj slogova prije i poslije cezure, a to je mogao postići samo pisanjem punih, gramatički ispravnih oblika glagolskog pridjeva radnog.

Zapravo, osnov Skenderove «poetske gramatike» jest u poigravanju normom, bilo pravopisnom, bilo gramatičkom.

To svojevrsno poigravanje normom vidljivo je i u Skenderovom «poetskom pravopisu».

Nastavnik će u tome smislu upozoriti učenike na pisanje ovih riječi stranoga porijekla koje se odnose na vjerski život (Allah, džennetskih, džehennemskih).

Ove tri riječi pjesnik piše izvorno, sa udvojenim suglasnicima ll, nn, upravo onako kako se pišu i izgovaraju i u izvornome jeziku.

No, naše je mišljenje da je ortografska ispravnost ovdje više formalne prirode, a suština je u ortoepiji, izgovoru ovih riječi koje treba izražajno izgovarati sa udvojenim suglasnicima, jer ih je i Skenderova majka tako izgovarala.

Tako ortografski i ortoepski elementi u ovoj poemi ponovno imaju lingvostilistički karakter: oni ukazuju na moral i način života majke, a oni su duboko islamski, baš kao što govore o njoj i dva posljednja stiha iz prve strofe: majka je:

*«Čelo na zemlji pred svojim Allahom velikim i milosnim.
Derviš s tespihom u tekiji».*

Pjesnik, dakle, Allahova imena piše malim slovima, što nije u ortografskoj korespondenciji s izvornim pisanjem samog Allahovog imena. Prema pravilima aktuelnog Bosanskog pravopisa trebalo bi pisati Allah Veliki i Milosni.

Pjesniku, zapravo, nije ni važna pravopisna norma, mada je on u većini slučajeva dosljedno poštuje (osobito u upotrebi interpunkcijskih znakova), već mu je prevashodno važna ortoepija. Naglašavanjem riječi veliki i milosni ukazuje se na značaj vjere u majčinom životu, jer je vjera za nju jedini «pravi put» u životu jednoga čovjeka.

A pjesnik je iznevjerio majčinu pravovjernost: postao je komunist i njegov «pravi put» bio je «s vojskom i rumenim zvjezdama», sa drugom iz djetinjstva, kmetom Jovanom.

Kao da prijeti i prkosi vlastitoj majci, pjesnik će uskliknuti:

«S tim ti se, majko, Jovanom sretoh u šumi, na pravom putu».

No, pjesnik je cijelo vrijeme znao da ne može i neće ispuniti majčine želje da izađe na pravi životni put.

U tome smislu, po svome tragičnom tonu, ova Skenderova poema neodoljivo podsjeća na poemu *Pismo majci* Sergeja Jesenjina.

Kao i nesretni ruski pjesnik, i Skender okajava svoje grijehе prema brižnoj majci:

*«Ne bjeh joj gojeni kućenik,
već čudnovat kockar i pijanica,
za srce ja je ujedoh:
Svoj život bacih na kocku
i pijanstvu slobode
svaki svoj živac,
ko žednu usnu,
predadoh...
Za mojim krivim petama i progledalim hlačama, prašinom svjetskih drumova,
tužno,
Ko ovca za izgubljenim janjetom,
išle su njene usne i oči posivjele;
«O sine, sine, sine nesretni,
bunom mi se otrova
i na put krivi zabasa:
Gdje ćeš ti svojim nemoćnim rukama
srušiti nepravdu – planinu?!»*

Poema *Na pravi put sam ti, majko*, izišo Skendera Kulenovića – kao što smo već naglasili – pogodna je za različite vrste metodičkih analiza u nastavi gramatike.

To se odnosi i na vježbanje glasovnih promjena. Nastavnik može na posebnom nastavnom listiću izdvojiti one riječi iz poeme u kojima je došlo do neke glasovne promjene i od učenika može tražiti da pokažu kako je došlo do konačnih riječi u tim promjenama.

To su slijedeće riječi:

- britka → brid + ka >d-t jednačenje suglasnika po zvučnosti;
- obeznanjenu → obeznan + jenu > b+j=nj – jotovanje;
- pitomošću → pitomost + ju > t+j=ć - jotovanje;
pitomošću → s > š jednačenje suglasnika po mjestu tvorbe;
- rasijecao → raz + sijecao > rassijecao → z-s –jednačenje suglasnika po zvučnosti
→ gubljenje s u dvojnem položaju → rasijecao.

Kada je posrijedi upotreba glasa h, Skender ga dosljedno upotrebljava (sabahski, džehenemskih), ali u riječi rz glas h je ispušten.

Ovdje možemo napraviti i jedan mali ekskurs u Skenderovu komediju *Djelidba* kako bismo ukazali na specifičan odnos jednog bošnjačkog pisca prema upotrebi glasa h.

Naime, u opisu scene za čin prvi ove komedije (u njenoj prvoj varijanti) pisac upotrebljava glas *h* samo tamo gdje smatra da on ima specifičnu stilsku markiranost, kao u riječima izrazite orijentalne provenijencije.

Razmotrimo to na slijedećem odlomku:

«Unutrašnjost seoske kavane, «Tufkine kahve», kako je od postojanja njena zovu seljaci ovog kraja.

Neobično velik broj gustih prozoraka na krila i ereze po svim zidovima; iz «kahve» je, tako, vidno na sve strane kao iz kakva čardaka.

Prozora samo nema u onom ćošku u kojem je smješten «kahvedžak».

To je, da tako kažemo, peć za kuvanje kave, ali niti je peć niti je nalik na nju...»

Ovaj je odlomak podestan i za stilometričku analizu. Nastavnik će postaviti učenicima problemsko pitanje:

Zašto pisac različito upotrebljava glas h?

Kojoj varijanti se priklanja kada piše riječi bez glasa h?

Očigledno je da Skender Kulenović ovdje tretira glas h kao stilistički markiran glas, upućujući na to i stavljanjem tih riječi među znakove navodnika. Time je želio sugerisati da riječi sa glasom h izgovaraju izvorno pojedini likovi u komediji dok pisac u vlastitoj naraciji piše riječi bez glasa h (kavana, kava, kuvanje).

Slobodno možemo zaključiti da takva piščeva naracija nije korespondirala sa bosanskim govorom i jezičnom normom.

Zanimljivo je primijetiti da je te činjenice vjerovatno bio svjestan i sam Skender Kulenović koji je u drugoj verziji komedije *Djelidba* potpuno izmijenio ovaj prolog, a govor likova je ikavizirao, za razliku od prve verzije, gdje je govor likova bio ijekaviziran.

Stoga, drugu verziju ove komedije nastavnik može iskoristiti za vježbanje pisanja riječi koje su u sebi sadržavale zamjenu glasa jat.

Učenicima će navoditi ikavske riječi, a učenici ih trebaju ijekavizirati u duhu naše pravopisno-gramatičke norme.

Zato je najbolje dati kraći odlomak iz komedije, a učenici će markirane riječi napisati prema pravilima standardnoga jezika:

Suljo

«Mora se virovati i našim! Molim te, Zećiraga, jesmo li niki dan, evo ovdje za ovim istim hastalom, ti i ja i drug Pomoćni sidili i o dilidbi razgovarali, i jesam li ja vama ovim svojim ustima reko da se u ovoj dilidbi moje Puze priskoče zbog pričih sila?»

Zećiraga

Ja tebi virujem, družo zamjeniče, vire mi moje, taman ko da su to moje uši čule, ali ja o dilidbi i diledbenim stvarime slušam samo na službenim sidnicama, a privatamo i tako za kahvenskim hastalima – jok, bože sačuvaj, to niti mi je u svijesti nit u naravi!»

I ovdje će nastavnik upozoriti učenike da pisac neke riječi piše ikavski, a neke ijekavski, očito iz stilističkih razloga, jer je želio ukazati na specifičan govorni idiom likova koji su miješali ikavsko-ijekavski izgovor.

U svakom slučaju važno je ukazati na činjenicu kako je Skender Kulenović u mnogim svojim djelima koristio stilistički obilježenu leksiku, što nastavnik može iskoristiti za leksikološke vježbe u nastavi.

Vratimo se ponovno na poemu *Na pravi put sam ti, majko, izišo*. Ova je poema izvanredan leksikometrički predložak na kojem će učenici uočavati stilski markiranu leksiku.

Nastavnik može tražiti od učenika da sačine *Mali stilistički rječnik* poeme tako što će objašnjavati stilističko značenje pojedinih riječi sa stilističkom markacijom.

Time ćemo na najfunkcionalniji način postići korelaciju između nastave jezika i književnosti putem lingvostilističke i stilometričke analize književnoga teksta.

Zapravo, lingvostilistička analiza književnoga teksta na neki je način tačka presjeganja između nastave jezika i nastave književnosti, osobito u srednjoj školi.

Metodičke analize jednoga pisca i jezika njegova književnog djela gotovo da je i nezamisliva bez lingvostilističkog pristupa koji, barem figurativno, možemo označiti kao «stilometrički pristup».

Stilometodika podrazumijeva metodički pristup nastavi lingvostilistike i književne stilistike, kako na nivou nalaženja stilskih izražajnih sredstava u jednome književnom tekstu, tako i na nivou stilistike riječi (u sprezi sa „leksikometodikom“) ili stilistike glagolskih oblika.⁴

Mali stilistički rječnik

poeme *Na pravi put sam ti, majko, izišo*

- kumrija – vrsta ptica gugutke;
- duvar – kućni zid;
- mejtef (mekteb) – muslimanska osnovna škola;
- sufara – knjiga iz koje se uče arapska slova;
- džennet – raj;
- džehennem – pakao;
- đugum – posuda sa gornjim izduženim dijelom;
- nalune –(nanule);
- sabah –zora;
- softa – učenik medrese;
- kadija – sudija;
- ićindija – dnevna, popodnevna molitva (namaz);
- glomnuti – puknuti;
- kabur – grob;
- kundure – čizme;
- mivena – čista;
- šamija – vrsta šala, služi za prekrivanje kose kod muslimanki;
- izažeti – izaći, doći na svjetlost dana, roditi se;
- hurma – voćka slatkog okusa, orijentalna voćka;
- podvoljak da mi udobrovolje – da me nahrani (perifraza – opisno kazivanje);
- maveniti – glaviti;
- kiraj džija – konjušar, vodič konja, konjovodac;
- rz (brz) – obraz, dostojanstvo;
- vižle – mlado od ovce, jagnje;
- hāk – pravo, dio koji nekome pripada;
- krkati – halapljivo jesti;
- proha – kukuruza;
- užagren – uspaljen;
- očima priječali u grla – neprijateljski se odnosili jedan prema drugome (perifraza);

⁴ O značaju stilistike u metodici nastave maternjeg jezika posebno je pisao Stjepko Težak preferirajući termin didaktička stilistika, unutar koje je razlikovao estetsku ili književnoteoretsku i lingvističku stilistiku.

Unutar lingvističke stilistike Težak je dalje razlikovao fonostilistiku, morfofilistiku, sintaksostilistiku, semantostilistiku.

- kuršum – metak;
- tegliti – vući.

Sačinjavanje *Malog stilističkog rječnika* ne bi trebalo svesti na metodičku radnju otkrivanja nepoznatih ili manje poznatih riječi koja se koristi u nastavi interpretacije književnoga teksta.

Ovdje će nastavnik skrenuti pažnju učenicima kako se može pravilno koristiti jedan rječnik.

U bosanskome jeziku trenutno raspoložemo trima rječnicima: *Rječnik bosanskoga jezika* (u izdanju Instituta za jezik u Sarajevu), *Rječnik bosanskoga jezika* (u više tomova, autor Dževad Jahić) i *Rječnik bosanskoga jezika* (autora Senahida Halilovića, Ismaila Palića i Amele Šehović).

S druge strane, bilo bi poželjno da nastavnik upozna učenike i sa *Rječnikom turcizama* Abdulaha Škaljića, jer smo i u našem *Malom rječniku* upravo i izdvojili najveći broj riječi koje su orijentalnog porijekla.

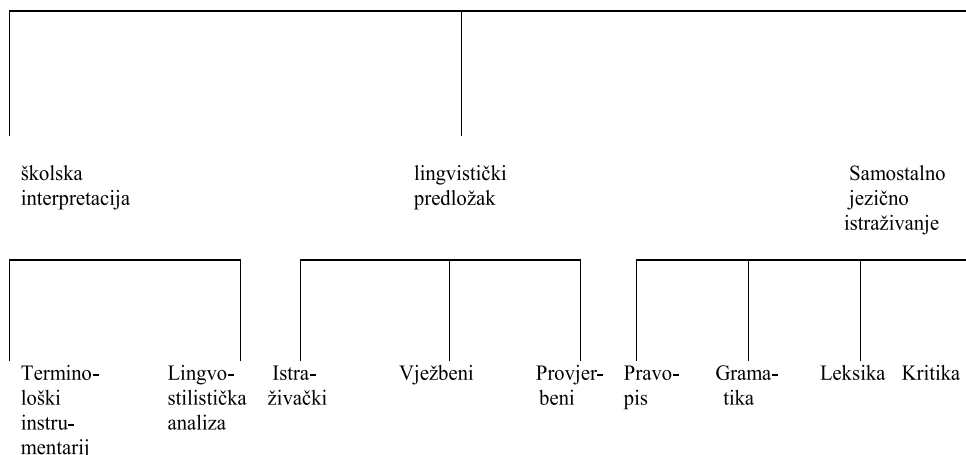
Skender Kulenović u svojoj je književnoj leksici koristio bosanske turcizme, npr. proha umjesto proja, što se može pronaći u tzv. srbijanskim turcizmima, gdje se najčešće ispušta glas h u turcizmima (ajat ajvar) ili se zamjenjuje nekim drugim glasom (proja).

Osim riječi orijentalnog porijekla, Skender je koristio i brojne dijalektizme u svojoj poemi (tegliti, krcati), osobito one koji su vezani za život na selu.

I upotreba takve dijalekatske leksike ima svoje stilističko značenje, jer je pjesnik htio ukazati na svojevršno poseljačenje njegove begovske porodice (begovski bezruke i bezoke) koja je naglo ekonomski osiromašila i propala.

Hrvatski metodičar Stjepko Težak napravio je grafički prikaz o širokoj lepezi mogućnosti za lingvometodičku interpretaciju jedne pjesničke umjetnine:

JEZIK PJSNIČKE UMJETNINE

(Težak: 1998: 651)

U našoj metodičkoj analizi dotakli smo pitanja školske interpretacije poeme *Na pravi put sam ti, majko, izišo*, predložili različite egzemplare lingvo-metodičkih predložaka za istraživačke vježbe i provjerbene zadatke, te zadatke za samostalno jezično istraživanje učenika na nivou pravopisa, gramatike, leksike i kritike.

Posljednju vježbu možemo provesti na nivou gramatike i stilistike glagolskih oblika.

Učenicima ćemo izdvojiti specifične glagolske oblike, a oni će sami odrediti o kojim se glagolskim oblicima i u kojem su licu i broju upotrijebljeni:

- ovaj i onaj nijet ugleda: _____
- od muških je očiju bježala: _____
- i ne odmiči me u daleku tuđinu: _____
- sidoše jendije: _____
- i zaželi joj se iz krvi: _____
- u pamučne me uvijala pelene: _____
- i na pravi put da joj izidem: _____
- ne bjeħ joj gojeni kućenik: _____
- bunom mi se otrova: _____
- i kose naših dragana u dimu zamirisaše: _____

(Ove zadatke nastavnik može postaviti za domaću zadaću, odnosno samostalni rad učeniku kod kuće, naravno, ukoliko su učenici prešli sva gradiva iz glagolskih oblika).

Ovaj nastavni sat sa Skenderom bilo bi najpodesnije obaviti u 4. razredu gimnazije, po mogućnosti u okviru izborne nastave iz bosanskoga jezika i književnosti.

Ovakav tip nastavnog sata pripada tzv. sintetskom tipu i unutar njega ne robuje se bilo kakvim metodičkim šablonima već nastavnik sam bira adekvatne lingvometodičke predloške i načine metodičke analize jezika pojedinog pisca i njegova književnog djela.

Literatura

- Bežen, Ante (2008): *Metodika. Znanost o poučavanju nastavnog predmeta. Epistemologija metodike u odnosu na pedagogiju i edukologiju – s primjerima iz metodike hrvatskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb
- Grosman, M. – Rot, V. (1997): *Školska ura s Hamletom*, Mladinska knjiga, Ljubljana
- Jahić, Dževad, Senahid Halilović, Ismail Palić (2000): *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica
- Kulenović, Skender (2010): *Pjesme*, Tuzla-Sarajevo
- Kulenović, Skender (2010): *Komedije*, Tuzla-Sarajevo

- Nikolić, Milija (2006), *Metodika nastave srpskog jezika i književnosti*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
- Papić, Mitar (1976), *Tragom kulturnog nasljeđa*, Svjetlost, Sarajevo
- Rosandić, Dragutin (1968), *Nastava hrvatskosrpskog jezika i književnosti*, Školska knjiga, Zagreb
- Silić, Josip (1999), *Hrvatski jezik 1*, Školska knjiga, Zagreb
- Silić, Josip (2002), *Hrvatski jezik 2*, Školska knjiga, Zagreb
- Težak, Stjepko (1996), *Teorija i praksa nastave hrvatskog jezika*, Školska knjiga, knjiga I, Zagreb
- Težak, Stjepko (1998), *Teorija i praksa nastave hrvatskog jezika*, Školska knjiga, knjiga II, Zagreb

Adresa autora
Author's address

Univerzitet u Tuzli
Filozofski fakultet
Ulica Tihomila Markovića 1
75 000 Tuzla
Bosna i Hercegovina
sejo_n@yahoo.com

Najil KURTIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

NOVINE U BOSNI U OSMANSKOM PERIODU I NACIONALNO SAMOIDENTIFICIRANJE BOŠNJAKA

Kasno pojavljivanje novina u Bosni utjecalo je na primarno konfesionalnu određenost nacionalnih samodefiniranja stanovništva. To je kašnjenje uzrokovano uglavnom konzervativnom politikom Osmanskog carstva prema štamparstvu i štampi uopće i općim obrazovnim, kulturnim i materijalnim stanjem Bosne. Procesi nacionalne identifikacije bosanskih katolika i pravoslavnih, podsticani su, verbalno simbolički kroz štampu koja je u Bosnu ulazila kako iz Srbije tako i iz hrvatskih dijelova Habzburške monarhije. U njoj su hipertrofirane vjerske posebnosti, mitologizirani epski događaji i junaci, separirana narodna tradicija, sve u cilju stvaranja separativnih etničkih zajednica Srba i Hrvata unutar bosanskog narodnog korpusa. Kada se u Bosni pojavila štampa, ti procesi nacionalnog odvajanja su već bili nepovratno dovršeni i nisu ih mogli neutralizirati eksplicitno etničko distanciranje i diferenciranje Bošnjaka – muslimana od Osmanlija niti vojno-političko angažiranje oko državno-političke autonomije Bosne.

Uvod

Proces nacionalnog samoosvješćivanja u Evropi je neraskidivo povezan sa novinama i nastankom literarne javnosti. Novine su se u Bosni pojavile sa velikim zakašnjenjem, kako u odnosu na Evropu tako i u odnosu na susjedne zemlje. Ta je činjenica utjecala na sadržinu, tok i ishod procesa izgradnje nacionalnog identiteta Bošnjaka.

Kašnjenje pojave novina u Bosni posljedica je makro i mikro faktora. U makro faktore spadaju: autoritarna priroda vlasti u Osmanskom carstvu; veliki upliv konzervativnih vjerskih vrhova u uređivanje svjetovnih pitanja i visok stupanj centraliziranosti Carstva. U mikro faktore spadaju: geostrateški položaj i funkcija

Bosne kao tampon zone u dodiru islamske i kršćanske civilizacije koji nije trpio javnu kritiku osmanske države, sistem regrutiranja i funkcioniranja Bosanskog plemstva i sticanja privilegija koji se zasnivao na nagrađivanju političkog konformizma i opće stanje kulturnih i društvenih prilika u Bosni. Ovi faktori su, često sinergijski, doprinosili petrifikaciji kulturnih i društvenih (socijalnih) prilika i strukture društvene moći na nivou srednjeg vijeka koje nisu pogodovale razvijanju političkih procesa i odnosa koji su se odvijali ne samo u evropskom već i u bližem, regionalnom okruženju, a koji su se ticali nacionalne i građanske agende.

Odnos prema štamparstvu i izdavanju novina bio je istovremeno mehanizam, ali i posljedica konzerviranja tog stanja. Iz te perspektive zaustavljanje i zabrana rada prve štamparske prese instalirane u Bosni, nekoliko decenija prije nego što je instalirana u Rusiji, postaje samorazumljivo.¹

U literaturi se mogu naći različita tumačenja razloga prestanka rada ove štamparije – od utjecaja kaluđera prepisivača koji bi štampanjem knjiga izgubili posao do konkurencije knjiga koje su stizale iz Venecije i Rusije². Međutim, činjenica je da su prve štamparije, koje su se u to vrijeme pojavile i u ostalim dijelovima Otomanskog carstva, zatvorene, što potvrđuje da se nije radilo o ekonomskim niti unutarbosanskim razlozima a niti o posebnom odnosu Carigrada prema Bosni, pa ni prema činjenici da je štamparija bila u rukama pravoslavnog sveštenstva. U vrijeme kada su štamparske prese, kao najinovativniji produkt ljudskog uma srednjeg vijeka³, ušle u upotrebu u mnogim evropskim državama,⁴ i to prvenstveno u funkciji umnožavanja crkvene literature i širenja vjere, u Carigradu su pod snažnim pritiskom vjerskih učenjaka, zabranjene. To je bio jednostavan i efikasan način, istina veoma drastičan, na koji su Sultan i Porta odgovorili na izazove, relativno jednostavnog i finansijski podnošljivog umnožavanja i širenja informacija, mišljenja i ideja potencijalno konkurentskih pa i subverzivnih vladajućim. Veličina osmanskog carstva, koje se prostiralo gotovo na pola zemaljske kugle, geostrateški ciljevi usmjereni ka daljnjem vojnom jačanju i ekspanziji povezani sa uspostavljanjem i očuvanjem vojne i političke subordinacije, preuzimanje liderske uloge i odgovornosti za širenje islama u tadašnjim ograničenim komunikacijskim i infrastrukturnim uvjetima nisu dozvoljavali rizik oponiranja centralnoj političkoj volji.

¹ Prva štamparija u Bosni instalirana je 1529. godine u Goraždu, koje je u to vrijeme bilo značajno trgovinsko i prometno središte. Štampariju su pokrenuli Božidar Goraždanin, nastojnik Manastira sv. Đorđa blizu Goražda, u zadužbini Hercega Stjepana, i braća Đorđe i Teodor. Đorđe i Teodor su štamparski zanat izučili i kupili štampariju u Mlecima. Štamparija je radila do 1531. godine. U njoj su oštampane dvije knjige: Psaltir, i Molitvenik (Evhologijon), odnosno Trebnik. Nakon zabrane rada ovu štampariju je 1544. godine Dimitrije Ljubović, unuk Božidara Goraždanina, prenio u Trgovište (Rumunija).

² Muhamed Nuhić, *Komuniciranje od pećinskog crteža do interneta*, FPN, Sarajevo, 2000.

³ 1455. godine počela je praktična primjena štamparske prese koju je dizajnirao Johannes Gutenberg iz Mainza. Odštampan je prijevod Biblije na latinski jezik, tzv. vulgata.

⁴ Prva štamparija u regionu počela je s radom 1493. godine na Obodu u Crnoj Gori.

Medijski sistem Osmanskog carstva

Da bi se pojavile u Bosni, novine su se prvo morale pojaviti u Istanbulu, odnosno morala se promijeniti politika prema štampi i izdavaštvu u Carstvu. Prve naznake promjene te politike desile su se toleriranjem izdavačke djelatnosti francuskog veleposlanstva u Stambolu. Francusko veleposlanstvo u Istanbulu je 1795. godine počelo izdavati dvotjednik "Bulletin de Nouvelles"⁵. Novinska djelatnost francuskog veleposlanstva bila je usmjerena prvenstveno prema strancima koji su živjeli u Stambolu, a cilj je bio promovirati politiku postrevolucionarne Napoleonove Francuske. Utjecaj ovih novina na lokalno stanovništvo bio je minimalan, ako ga je uopće i bilo. Pravi je značaj izdavanja i štampanja ovih novina u činjenici da su uopće izlazile na području Carstva te da su na neki način pripremile politički i duhovni teren za pojavu Otomanske štampe.

Prve novine koje je izdavao podanik Osmanskog carstva pokrenuo je Mehmed Ali-paša, valija egipatski, u sklopu drastičnih reformi pokrenutih u pokrajini. Novine su se zvale *Vekayi -i Misriye* a počele su izlaziti 1828. godine. U početku su štampane dvojezično – na osmanskome turskom i arapskom, a kasnije, kada se Ali-paša i formalno odmetnuo od Sultana, samo na arapskom. Tada su dobile naziv "al - Waqa'i i `al - Masriya". Međutim, ove novine ne možemo povezivati sa promjenom politike Stambola prema štamparijama i štampanju, pošto su bile dio Ali-pašinih autonomnaških projekata.

Prve zvanične Turske novine su izašle 1831. godine, u vrijeme Sultana Mahmuda II. To je bilo skoro dva i po vijeka nakon pojave prvih štampanih novina u svijetu⁶. U početku su se zvale "Moniteur Ottoman", izlazile su sedmično na francuskom

⁵ Izlazio je do ožujka 1796. godine. U mjesecu rujnu isti izdavač je štampao prvi broj "Gazette française de Constantinople". Te novine su izlazile do svibnja 1797, kada su zamijenjene s "Mercure Oriental" koji je izlazio do srpnja te godine.

⁶ Svjetsko udruženje novinara prihvatilo je dokaze koje je priložio jedan od najuglednijih svjetskih muzeja štampe, Gutenbergov muzej u Majncu u Njemačkoj, koji čuva prvu štampariju u svijetu, prema kojima su se prve štampane novine u svetu pojavile 1605. a ne 1609. godine, kako su stručnjaci do sada vjerovali.

U arhivama francuskog grada Strazbur otkriven je dokument koji svjedoči o osnivanju prvih novina pod imenom **Relasion**. Vijesti o papi, 'reportaže' o sukobima sa gusarima u Sredozemnom moru, najnovija naučna dostignuća - sve su to članci koji su se mogli pročitati prije 400 godina u izdanju izdavača iz Strazbura, koji je došao na ideju da redovno štampa vijesti koje su mu stizale poštom iz velikih gradova Evrope. Među sačuvanim naslovima ovih prvih novina su i 'Zemljotres na Rodosu, pola grada pod ruševinama', 'Supruga kralja Anrija Četvrtog ponovo trudna', 'Švedski kralj zauzeo grad Pernu u Estoniji'.

U Evropi su se prve novine pojavile u prvoj polovini XVII vijeka u Njemačkoj a potom u Belgiji, Engleskoj, Francuskoj, Holandiji, Portugaliji i Švedskoj. Tokom XVIII vijeka štampu su dobile Rusija, Austro-Ugarska, Norveška i Malta. U XIX vijeku svoje novine dobijaju Turska, Grčka, Srbija, Rumunija, Bugarska, Bosna, Kipar...

jeziku pod uredništvom Alexandra Blacqua, a o trošku Porte. Nekoliko mjeseci kasnije sultanskim je fermanom naređeno da se novine počnu izdavati na turskom jeziku i preimenovane su u "Takvim -i Vekayi" Izlazile su povremeno do 4. studenog 1922. U njemu su objavljivani zakoni i uredbesultana kao i izvještaji o zbivanjima na dvoru, vijesti sa ratišta i zvanične ocjene zbivanja u Carstvu⁷. Ove novine su postale modelom zvaničnih vilajetskih novina koje su počele izlaziti po pokrajinama šezdesetih godina.

Novu fazu u razvoju osmanskog modela štampe predstavlja izdavanje prvih poluzvaničnih novina. Takve novine je počeo izdavati Englez William Churchill 1840. godine pod nazivom „Ceride - i Havadis“ (Registar Događanja). Sadržavale su službene objave i protokolarne informacije (što potvrđuje značajan upliv vlasti u uređivanje), ali su objavljivani i oglasi za kupovinu i prodaju, vijesti o krađama, požarima i sličnim događajima, čime su se značajno približile komercijalnom modelu štampe. Međutim, pravi početak komercijalnog modela štampe u Osmanskom carstvu dolazi 1855. godine pokretanjem novina pod nazivom „Mir’at al – ahwal“. Pokrenuo ih je sirijski pjesnik Rizqallah Hassun. Štampane su na arapskom jeziku. Pošto su oštro kritikovale osmansku upravu, zabranjene su nakon godinu dana izlazenja. Pet godina kasnije, 1860. godine, počele su izlaziti prve privatne novine pod nazivom „Tercüman - ı Ahvâl“ (Tumač događanja), štampane na turskom jeziku. Pripremali su ih i uređivali turski novinari. Vlasnici, Ibrahim Şinasi i Agah efendija su, nadahnuti idealima francuskog prosvjetiteljstva, u uvodniku u prvom broju napisali da je "sloboda izražavanja dio ljudske prirode". Svoj ekonomski opstanak su zasnivale na prikupljanju pretpatnika i šarolikosti tema koje su obrađivale pri čemu su bile neovisne. Naravno, tu neovisnost treba razumijevati u drugačijem značenju kako od savremenog shvatanja neovisnosti (slobode) štampe tako i od pozicije tadašnje štampe u Francuskoj, Engleskoj i Americi.

Proces definiranja politike prema štampi zaokružen je 1864. godine kada je, po uzoru na Napoleonov dekret iz 1852. godine donosen prvi propis o štampi – *Matbuat Nizamnamesi*. Cilj je bio pravno regulirati izdavanje novina i drugih štampanih stvari u Osmanskom carstvu.

Propisom je bilo predviđeno licenciranje novina. Uvedena je institucija ureda za tisak koji je imao funkcije cenzure i rješavanja upravnih postupaka za osnivanje novina. Uređeno je pravo na objave u tisku od strane državnih organa i stranih veleposlanstava u Carstvu. Predviđeni su i slučajevi kažnjavanja, među kojima su: izdavanje novina bez dozvole (licence), odbijanje objavljivanja vladinih dopisa, objavljivanje tekstova koji mogu doprinijeti ugrožavanju sigurnosti države i poticanje na nered, koji narušavaju opći moral, koji su uvredljivi za sultana i njegovu obitelj i dovode u pitanje suverena prava sultana, kojima se vrijeđaju državni službenici, diskreditiraju strani veleposlanici i omalovažavaju pojedinci.

⁷ Hamdija Kreševljaković u svojoj brošuri *Husein kapetan Gradašćević: Zmaj od Bosne* piše da je u "Moniteur Ottoman" donio, u broju od prosinca 1831. godine poluzvanični komunike Porte u kome je Husein nazvan buntovnikom i uzurpatorom.

I pored dosta velikih ograničenja slobodi izražavanja, naročito slobodi kritike, veliko interesovanje za novine su pokazali tadašnji intelektualci, prvenstveno mladi književnici, koji su bili preokupirani idejama nacionalnog osvješćivanja i konsolidiranja turske nacije i potrebom za reformama i integriranjem Turske u savremene društvene i kulturne tokove. U novinama su prepoznali platformu za izlazak u javnost sa svojim idejama, u formi književnih uradaka ili političkih pamfleta, u kojima je bilo različitih ideja i pogleda na svijet.

Ubrzo su se počele manifestirati protivrječnosti koje nužno prate liberalizaciju javne sfere. Na jednoj strani je potreba i sklonost pojedinaca da misle na svoj način i da ta mišljenja iznose i šire javno, bez obzira na njihovu stvarnu subverzivost sa stajališta očuvanja *statusa quo*. Na drugoj strani je univerzalni nagon centara političke, vjerske i ideološke moći da očuvaju svoju dominaciju pa i svoje interpretacije kolektivnih ciljeva, koristeći se pri tome različitim instrumentima i sredstvima prinude i kontrole. U sudaru ovako protivrječnih interesa, naročito u ranoj povijesti novinarstva, novine su veoma često izlazile kao gubitnici. Propadale su, pretvarale su se u informativne biltene, gubile utjecaj i pretplatnike. A neke su bile prinuđene prenijeti sjedište u inostranstvo. Tako je „Muhbir“ pod pritiskom oštrih kritika administracije 1867. godine počeo izlaziti u Londonu kao prve turske novine u egzilu.

Sistem javnog komuniciranja u Osmanskom carstvu zaokružen je osnivanjem vilajetskih štamparija i pokretanjem vilajetskih zvaničnih (službenih) novina. Taj proces je uglavnom praćen privatnim ulaganjima i pokretanjem privatnih novina koje su u prosvjetiteljskom duhu toga vremena bile više preokupirane pokretanjem kulturno-obrazovnog preporoda naroda koji su živjeli po vilajetima a manje su se bavile pitanjima koja bi ih mogla dovesti u sukob sa propisom o štampi.

Štampa u funkciji nacionalnog samodefiniranja susjeda

Na pojavu i širenje novina u Bosni, uz promjenu političko-administrativne strukture Carstva i redefiniciranja modela pokrajinskih autonomija unutar kojih je bilo predviđeno formiranje vilajetskih štamparija i izdavanje zvaničnih (službenih) vilajetskih novina, povoljno su utjecali liberalizacija javne sfere u Osmanskom carstvu, prepoznavanje potencijala novina u ostvarivanju politike turkizacije neturskih etničkih skupina u Carstvu i u upravljanju carstvom uopće, elementarno normativno uređivanje sistema javnog komuniciranja (donošenje propisa o štampi) i osnivanje vilajetske štamparije u Sarajevu⁸. Svemu tome treba dodati i posvećenost Topal Osman-paše, bosanskog valije, misiji koju je preuzeo došavši u Bosnu, prvenstveno popravljajući duhovnih i materijalnih prilika u Bosni i po tom osnovu povećanja lojalnosti prema osmanskome carstvu kao široj domovini. Trebalo je „smiriti“ nezgodoljstvo kako običnog naroda tako i autohtonog plemstva

⁸ Godine 1856. dobija Bosanski vilajet novi ustavni zakon (*hatihumajun*), kojim se predviđa izdavanje službenog vilajetskog lista i otvaranje vilajetske štamparije

materijalnim, duhovnim i političkim prilikama koje su vladale u Bosni a koje su se tumačile lošom osmanskome upravom. To nezadovoljstvo je početkom tridesetih godina devetnaestog stoljeća eskaliralo zahtjevom za autonomijom Bosne unutar Osmanskog carstva, odnosno bunom bosanskih kapetana predvođenom Husein-kapetanom Gradašćevićem. Tinjalo je pune dvije decenije nakon vojnog sloma Gradašćevića i istomišljenika, sve do drastične intervencije Omer-paše Latasa.

Novine su, prema zamisli Topal Osman-paše, bosanskog valije, mogle i trebale odigrati veoma značajnu ulogu, kako kod popravljanja obrazovnih i uopće životnih prilika u Bosni i povećanju lojalnosti Bošnjaka prema Stambolu tako i zaustavljanju etničkog raslojavanja stanovništva na temelju vjeroispovijesti, odnosno uspostavljanju bosanskog identiteta. U tom smislu pokretanje novina u Bosni korespondira sa prvim pokušajem turske uprave da definiira nacionalnu politiku u ovoj pokrajini. To pitanje je faktički bilo već otvoreno tridesetih godina devetnaestog vijeka početkom nacionalnih pokreta u Srbiji i Hrvatskoj. Proces nacionalnog samodefiniranja susjeda koji se prelivao preko bosanskih granica, između ostalog i štampom koja je bez zapreka unošena u Bosnu, vodio je samosepariranju kršćanskog od muslimanskog stanovništva.

Srbija je relativno rano u odnosu na Bosnu našla način da zaobiđe ograničenja otomanskih vlasti vezana za štamparstvo i novine. Prve novine izašle na području Srbije bile su „Novine srbske“. Štampane su u Kragujevcu 5. januara 1834. godine, svega godinu dana od izlaska prvih novina u Osmanskom carstvu, na području današnje Turske (u Carigradu). Novine su bile pod jakim utjecajem kneza Miloša Obrenovića, koji nije krio pretenzije na bosansku teritoriju.⁹ Urednik i osnivač ovih novina bio je Dimitrije Davidović.

Mada su još uvijek imale formalnu jurisdikciju nad Srbijom, otomanske vlasti nisu imale nikakvog utjecaja na sadržaj „Novina srbskih“. Štampane su na četiri strane, ćirilicom, bez prevoda na turski jezik, što je bio standard za novine koje su u Bosni počele izlaziti čak trideset godina kasnije. Izlazile su jednom nedjeljno sa početnim tiražom od 300 primjeraka, koji je vremenom narastao na 600. Od 1835. godine štamparija je preseljena u Beograd, koji je sve do 1867. godine bio pod formalnom upravom Carigrada. Od samog početka ovim novinama je u srpskim krugovima pridavana vrijednost nacionalnog simbola i instrumenta (platforme) za nacionalnu samoidentifikaciju pravoslavnih elemenata stanovništva u Bosni i dijelovima Hrvatske, koja se nalazila u sastavu Austrijskog carstva.

U Hrvatskoj su „Novine Horvatzke“, koje su počele izlaziti 6. siječnja 1835. godine u potpunosti na hrvatskom jeziku, dobile onu ulogu koju su igrale *Novine srbske* u Srbiji. Nakladnik i urednik bio je Ljudevit Gaj. Uz drugi broj počeo je izlaziti i književni prilog: „Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka“. Prvu godinu

⁹ Knez je svim sredstvima nastojao uspostaviti svoje shvatanje novinarstva po kome se novine ne smiju samostalno (autonomno) baviti politikom, već im je prvenstvena dužnost da budu u funkciji promicanja i zagovaranja politike koju vodi on, a to znači objavljivati službene informacije, prenositi vijesti iz listova koje im odredi kneževa kancelarija.

su koristile kajkavsko narječje, da bi već 1836. prešle na štokavsko i promijenile naziv u „Ilirske narodne novine“ s prilogom „Danicom Ilirskom“. U desetom broju književnog priloga objavljena je pjesma Antuna Mihanovića *Hrvatska domovina*, poznata i pod nazivom *Lijepa naša domovina*. Ove su novine imale iznimno važnu ulogu u buđenju hrvatske nacionalne svijesti i pokretanju hrvatskog narodnog preporoda, tzv. „ilirskog pokreta“.

U kulturološkom samoodređenju Hrvata izvan državnih granica u kojima su živjeli, naročito značajnu ulogu odigrao je književni podlistak „Danica Ilirska“. U njemu su svoje radove objavljivali svi tadašnji značajniji hrvatski književnici *definirajući standarde za hrvatski književni jezik* i namećući hrvatski nacionalni narativ. Izdavač je nalazio način da ih dotura u katolička središta Bosne, do bosanskih fratara, u koja su i odranije stizale štampane stvari, pa i novine, iz evropskih sjedišta, a naročito iz Beča.

Propuštena prilika

Dok je proces konstituiranja srpske i hrvatske nacije bio uveliko u toku, pa i na samom teritoriju Bosne, bosansko muslimansko plemstvo bilo je preokupirano etničkim separiranjem od Osmanlija i isticanjem povijesnog individualiteta Bosne u cilju racionalizacije zahtjeva za većom političkom autonomijom. Etnografsko-bošnjački narodni identitet stanovnika Bosne podrazumijevao se. Odnosi između autohtonih Bošnjaka muslimana, Bošnjaka pravoslavnih i Bošnjaka katolika, prema svim istorijskim izvorima iz tog perioda, bili su dobri. Izvor većine problema za sve je bio zajednički – loša osmanska uprava Bosnom koju su obnašali namjesnici nebošnjaci. Iz takve bi perspektive politika koja bi rezultirala boljom upravom nad Bosnom bila u interesu ne samo muslimana već i katolika i pravoslavnih. Pod boljom upravom Bosnom mislilo se prvenstveno na dvije stvari: prvo, regrutiranje centralne političke vlasti (vezira – carskog namjesnika) iz reda autohtonog bošnjačko-muslimanskog plemstva i, drugo, vraćanje vlasti aksiološkim korijenima ortodoksnog islama za koje se smatralo da su ugroženi reformama. Koliko god iz te perspektive ova očekivanja bila legitimna i samorazumljiva, pa čak i korespondirala sa tadašnjim tokovima nacionalnog samoodređivanja evropskih naroda, pokazalo se da nisu uzela u obzir unutarbosanske protivriječnosti koje su se zasnivale na konfensionalnim razlikama. Nacionalno-politički centri iz Srbije, Crne Gore i sa područja današnje Hrvatske ciljano su, koristeći se između ostalog i štampom, isticali, pa čak i preuveličavali te razlike. U prilog im je išla i aksiološko-duhovna osnova bošnjačkog društva u kome su u svim segmentima dominirali muslimani. Islam kao način života i izvor vrijednosnog orijentiranja neizbježno je diferencirao Bošnjake muslimane od Bošnjaka pravoslavnih i Bošnjaka katolika. To je diferenciranje bilo tako snažno da ga nisu mogli sami od sebe neutralizirati neki klasični elementi nacionalnog samodefiniranja kao što su:

- zajednički jezik, koji se prije početka nacionalne separacije i nacionalnog samoosvjesticivnja bosanskih pravoslavnih i katolika zvao bosanski, bošnjački a ponekad i narodni;
- vezanost za Bosnu kao povijesno zajednički životni prostor, sa prepoznatljivim toponimima ispunjenim velikom simboličkom vrijednošću;
- prožimanje, pa čak i dijeljenje tradicije, običaja, obreda, vjerovanja, tabua, suvjerja i sl.;
- memorija, mada već uglavnom izbljedjela, na predosmansku Bosnu kao zajednički politički prostor.

Da bi ovi elementi bosanskog životnog iskustva djelovali integrirajuće u pravcu pokretanja procesa kristaliziranja zajedničke i jedinstvene, multikonfensionalne bošnjačke nacionalne svijesti, u situaciji kada je, u samom korijenu, napadnuta izvana, trebao je sinhronizirati i konceptualno artikulirati teorijski, kulturni, politički i komunikacijski poticaj eksplicitno fokusiran na unutarbosansku nacionalnu agendu. Nažalost, u tom je obliku izostao.

Najbiliži tome, Bošnjaci (bosanski mulismani) su bili u periodu poznatom kao *pokret za autonomiju Bosne* čiji je centralni događaj ustanak bošnjačkog plemstva (kapetana i begova) od 1831. do 1832. godine pod vođstvom Husein-kapetana Gradaševića. Bez obzira na sva osporavanja motiva ustanika, nesporno je da su pokret i ustanak imali izraženu političku dimenziju koja se ticala zahtjeva za većom političkom autonomijom Bosne, popraćenih elementima samosvijesti o posebnosti u odnosu na ostale etničke skupine u Osmanskom carstvu. Ta je samosvijest bila utemeljena primarno na emociji prema Bosni kao zajedničkom životnom (rodnom) prostoru i užoj domovini te zajedničkim neprijateljima duž skoro tri četvrtine granice Ejaleta, koju je dodatno podgrijavao nezadovoljstvo načinom na koji su ih tretirale centralne vlasti. Međutim, u konačnici zahtjev o autonomiji Bosne, po modelu autonomije kneževine Srbije, nije fundiran na programu i integrirajućoj ideji nacionalnog samoidentificiranja. Objektivno sudeći, iz perspektive u kojoj se nalazilo, tadašnjem bosanskom plemstvu nije bilo ni *lako prepoznati značaj nacionalne agende* i njenu povezanost sa težnjama ka političkoj autonomiji Bosne i etničkom separiranju od Osmanlija. Njihovo svjetovno obrazovanje je bilo veoma oskudno. Informiranost o procesima konstituiranja evropskih nacija koji su već bili u završnim fazama bila je na niskom nivou. Sposobnost strateškog političkog promišljanja im je bila ograničena. Ma koliko izgledalo da imaju upliva u upravljanje Bosnom, ipak se radilo samo o taktičkim i vojničkim odlukama vezanim za zaštitu granica kako Bosne tako i Osmanskog carstva od opasnosti koja je dolazila od Austrije, Francuske i Srbije. Diplomatske veze i vještine bile su skoncentrirane u rukama carskih namjesnika, koji po pravilu nisu bili Bošnjaci. Autohtona inteligencija je baštinila pozitivističku kritiku osmanske uprave i nije bila u stanju iskoračiti iz okvira islamske ortodoksije i ideja i tema islamsko-aksioloških temelja države i društva. Rezultat svih ovih i mnogih drugih faktora je *nedovoljna osviještenost dubljih povijesnih motiva*

pa i ciljeva pobune bosanskih kapetana odnosno dominacija površne refleksije po kojoj sukob Bosne i Stambola generiraju pragmatični interesi. "Prije svega tu je interes za očuvanjem starih prava janjičarskog reda vojske i socijalne elite koja u njihovoj egzistenciji nalazi svoj oslonac, kao i egzistencijalni strah od neprijateljskog okruženja."¹⁰

Odsustvo integrirajuće nacionalističke interpretacije zahtjeva za autonomijom Bosne, koja bi bila u stanju neutralizirati taktičke nesporazume među bošnjačkim plemstvom, presudno je odredilo ishod ustanka. Ustanak je vojno slomljen u bici na Stupu kod Sarajeva u sudaru dvije bošnjačke vojske. Mada ima tumačenja da se radilo o sukobu dvije koncepcije Bosne, Gradašćevićevoj i Rizvanbegovićevoj, činjenica je da ni jedna od njih *nije dobila svoju javno publikovanu intelektualnu programsku artikulaciju* koja bi poslužila kao interpretativni okvir za tumačenje namjera, ciljeva i vojno-političkih poduhvata a pogotovo koja bi vodila principijelnom konsenzusu.

Dva su glavna uzroka nepostojanja jedne takve interpretacije; prvo, Bošnjaci u tom period nisu imali kulturne i političke, svjetovne inteligencije formata Ljudevita Gaja, koji bi definirali i artikulirali, na evropski način, nacionalni identitet Bošnjaka i, drugo, u Bosni nije bilo štampe, novina niti književne periodike, bez kojih je u to vrijeme bilo nezamislivo nacionalno samoidentificiranje i homogeniziranje pa i jedinstveno djelovanje plemstva.

Da bi se rudimentarni oblici samosvijesti o različitosti Bošnjaka u odnosu na Turke podigli na nivo nacionalne svijesti, bila je potrebna štampa, kao u Srbiji i Hrvatskoj, oko koje je okupljena inteligencija sposobna da osjeti i opiše, narodnim jezikom, stanje svog naroda, da poveže čvrstim duhovnim nitima taj isti narod sa svojim prvcima i plemstvo sa svojim narodom i da im da jasnu perspektivu u turbulentnim procesima nacioanlnih samodefiniranja koji su bili uveliko u toku.

U pokrajini kojoj je bila namijenjena uloga da bude vojna krajina bilo je teško u tom periodu i očekivati takve intelektualce i nacionalne programe. I kada bi se pojavili, centrifugalne sile privlačnosti prestolnice bi ih odvlačile u Stambol, gdje bi uglavnom nalazili puno opravdanje, pa čak i bili ponosni na ulogu svoje Bosne u funkcioniranju tako velikog i moćnog carstva.

U periodu kada je kao paša i bosanski vezir imao apsolutnu vlast nad Bosnom, Husein-kapetan Gradašćević nije došao na ideju da počne izdavati novine, mada je za to imao mnogo razloga. Novac Gradašćeviću nije bila prepreka za nabavku štamparije. Istorijski izvori kažu da je u pokret uložio ogromno lično bogastvo: u finansiranje vojnih aktivnosti i vezirskog dvora. Štampanje novina bi samo neznatno uvećalo te troškove. Pismenih ljudi koji bi mogli pisati moglo se naći. Ne bi falilo ni čitatelja. Uostalom, ni novine koje su pokrenuli Srbi i Hrvati na početku nisu imale veće tiraže od 300 primjeraka. Teško je vjerovati da je prepreka bila stara zabrana štamparija i štamparstva na podrčju Otomanskog carstva, pogotovo što je sam Husein već bio prekršio mnogo strože i značajnije odluke donesene u Stambolu. Gradašćević je imao i predstavu o moći novina. O tome govori Hamdija Kreševljaković u knjizi

¹⁰ Esad Zgodić, *Bošnjačko iskustvo politike*, Euromedia, Sarajevo, 1998, str.328.

Husein kapetan Gradašćević: Zmaj od Bosne¹¹, opisujući povratak Gradašćevića 1827. godine u svoju kapetaniju, nakon devet mjeseci boravka u Zvorniku i Sarajevu.

“...pozdravilo ga je pet posavskih župnika fratara, među kojima je bio i fra Ilija Starčević. S njim je ovaj put Husein kapetan duže na samu razgovarao i s njim stupio u užu vezu. Od Stračevića je tražio da ga izvješćuje, šta novine pišu.”

Izvjeseo je da je od Starčevića doznao i kako je u “Moniteur Ottoman-u” – službenom glasilu Visoke Porte i u Bečkom „Beobachter-u“ u brojevima u prosincu 1831. godine u saopćenju (komunike) Porte nazvan „buntovnikom i uzurpatorom“¹². U tom saopćenju¹³ se kaže da je “Husein nezalica, grub čovjek, koji ima svoje privatne planove te je obmanuo svijet da se bori za neke više ciljeve, da su se oko njega iskupili nevaljalci i skitnice. Dalje stoji: On (Husein) se doskora pretvarao, da je vjeran caru i na taj način varao svijet, ali su to sada uvidjeli i ti naivni ljudi i već ga ostavljaju”¹⁴.

Mada ustanak bosanskih begova na čelu sa Gradašćevićem nije polučio štampu, način na koji je vojnički slomljen, tragedija unutarbošnjačkog sukoba, herojsko i dosljedno držanje Gradašćevića u odnosu na Stambol, privlačnost i opravdanost ideje političke autonomije i dramatična zbivanja koja su uslijedila dali su dovoljno materijala za jedan novi autorefleksivni lokalpatriotski narativ, koji je vodio postavljanju pitanja ne samo među plemstvom već i među nastajućim srednjim (trgovačko-zanatskim slojem): ko smo mi Bošnjaci?, po čemu smo slični?, od koga se i po čemu razlikujemo? U okviru tog, pretežno usmenog narativa, pokrenut je nezaustavljivi proces savremenog nacionalnog samoosvješćivanja koji je ideji autonomije, koja je nastavila da tinja i povremeno eskalira tri decenije nakon vojnog poraza Husein-kapetana Gradašćevića, davao potpuno novu perspektivu artikuliranja i uspostavljanja bosanskog identiteta. Sa stajališta Visoke Porte to je bilo po Carstvu mnogo opasnije od staleških neprihvatanja strukturalnih reformi tridesetih godina. Samo time je moguće razumjeti brutalni obračun Omer-paše Latasa sa bošnjačkim prvacima. Različiti izvori kazuju da je u pohodu na Bosnu 1850. godine posjekao i utamničio u Stambolu više od hiljadu bošnjačkih prvaka (pripadnika plemstva različitog ranga). Među njima su bili: Ali-paša Rizvanbegović, Fadil-paša Šerifović, Mustaj-paša Babić, Ali-beg Dženetića, Abdulah Rašid-efendija Uzunić, Sunul-

¹¹ Hamdija Kreševljaković, Husein kapetan Gradašćević: Zmaj od Bosne, Hrvatska Tiskara, Sarajevo, 1931.

¹² Po analogiji sa pristupom evropskim novinama fratri su imali prisup i svim štampanim stvarima pa i novinama koje su počele, nešto kasnije, izlaziti na hrvatskom jeziku na području današnje Hrvatske sa precizno definiranom nacionalnom agendom i misijom. To je bio jedan od presudnih faktora koji su pokrenuli proces nacionalnog svrstavanja katoličkog stanovništva u Bosni kao Hrvata.

¹³ Ovaj komunike, sigurno je, nije imao utjecaja na unutrašnje odnose unutar bošnjačkog plemstva, do koga uglavnom nije mogao, preko novina ni doći, ali je, utjecao na zauzimanje stava austrijskog dvora, što se manifestiralo i u načinu na koji je Gradašćević tretiran za vrijeme izbjeglištva u Osijeku.

¹⁴ Kreševljaković, n.d., str. 19.

efendija Sokolović, Muhamedaga Bakarević i drugi. To je bila ekonomska, politička, intelektualna i vojna elita sa velikim ugledom u narodu od kojih se moglo očekivati da povedu pokret za nacionalno buđenje i kulturni procvat Bošnjaka i koja je mogla utjecati da mnoga politička pa i vojna rješenja vezana za povlačenje Turske sa Balkana budu drugačija pa i za Bosnu pravednija.

Preteča novinama u Bosni

U godini kada je Omer-paša Latas obezglavio muslimanski korpus Bosne, zbog "isticanja pripadnosti svojoj užoj domovini i lokalističkog fanatizma"¹⁵, fra Ivan Jukić je izdao i bez posebnih problema distribuirao po Bosni prvi broj časopisa *Bosanski prijatelj*, u kome je iz perspektive panslavističkih ideja, iskazivao ogromnu ljubav prema Bosni kao životnom prostoru. Prvi broj je izašao 1850. godine; petanest godina nakon početka izlaska „Novina Horvatzkih“ (*Ilirskih novina*), odnosno književnog priloga „Danice Ilirske“. To je bio period u kome su već artikulirane, definirane i široko rasprostranjene sve odrednice hrvatske nacije, sa katoličanstvom i već standardiziranim hrvatskim jezikom, kao ključnim elementima. Obje te činjenice su uzimane za *sine qua non* bilo kakvog djelovanja unutar katoličkog stanovništva u Bosni. Ono je moralo biti više prosvjetiteljsko nego političko i usmjereno ka Bosni kao životnom prostoru, a ne i Bosni kao političkoj zajednici. Razlozi su jednostavni. Ni u samoj Hrvatskoj još uvijek nije bilo moguće radikalizirati ideju o hrvatskoj nacionalnoj državi i Hrvatskoj kao političkoj zajednici, zbog još uvijek veoma vitalne Habsburške monarhije, u čijem sastavu je bila teritorija današnje Hrvatske, i velikog ekonomskog pa i političkog utjecaja austrijskog i ugarskog plemstva u samom Zagrebu. Bosanski franjevci su bili u Stambolu ali i u samoj Bosni poznati po oportunističkomu prema vlasti. Oni nisu u „Bosanskom prijatelju“ postavljali pitanje teritorijalnog integriteta Osmanskog carstva pa niti Bosne, a naročito ne iz perspektive teritorijalnog homogeniziranja Hrvata. Sve to je utjecalo na prešutno prihvatanje, od strane Osmanske administracije u Bosni, pripreme i rasturanja jednog ovakvog časopisa i njegovo podvođenje pod ranije zagarantirana prava različitim vjerskim zajednicama u Bosni. Naravno, treba uzeti u obzir da je u vrijeme pojave *Bosanskog prijatelja* već krenuo proces modernizacije Osmanskog carstva, koja je, kako smo to već pokazali, podrazumijevala i redefiniranje odnosa prema štampi. Nije bez značaja i da je ukupan sadržaj prva tri broja, koja su bila pod presudnim utjecajem fra Ivana Jukića, djelovao benigno; podanički, edukativno, prosvjetiteljski, čak i patriotski. Ni po čemu nije ostavljao utisak o potencijalnoj subverzivnosti. Nije bilo eksplicitnog kroatiziranja. Verbalno etničko razdvajanje je bilo na konfensionalnoj osnovi, što je u tom period bilo normalno, s tim što je ime Bošnjak, bilo prvenstveno prostorno određeno ali rezervirano za stanovnike pravoslavne i katoličke vjeroispovijesti a *bosanski Turci* za stanovnike muslimane.

¹⁵ S.S.H. Muvekkit, *Povijest Bosne*, 937. prema: Ferid Šljivić, str. 100.

Troškove za štampanje prvog broja „Bosanskog prijatelja“ snosio je Ljudevit Gaj. Fra Ivan Jukić je bio autor cijelog broja, osim jednog priloga kojeg je napisao fra Grga Martić. Drugi broj, koji je izašao 1851. godine, je tematski bio posvećen Omer-paši Latasu. Treći broj pripremio je Jukić, ali je izašao posthumno 1861. godine, uz direktno angažiranje Matice ilirske. Sva tri ova broja su odisala verbalnim oportunistom, odanošću Porti i podrškom reformama sultana Mahmuta II. U tim reformama videna je prilika za prodor elemenata zapadne (kršćanske) civilizacije u Bosnu i nastanak duhovnog ambijenta za ostvarivanje ideja ilirskog pokreta, koje su, ma koliko upakovane u kulturnu formu, imale političku pozadinu.¹⁶

„Bosanski prijatelj“ je bio preteča novinama u Bosni. Mada ga mnogi historičari imenuju prvim novinama, više je razloga zbog kojih je to teško prihvatiti. Prvo, riječ je o godišnjoj publikaciji, koja je profilom mnogo bliža almanahu nego informativnim novinama. U tom smislu može se prihvatiti da je riječ o pionirskom publicističkom poduhvatu na području današnje Bosne i Hercegovine. Nije bez značaja činjenica da je „Bosanski prijatelj“ štampan u Hrvatskoj (van Bosne) te je sa stajališta historije štamparstva hrvatski poduhvat. Činjenica je da se tematski referira najvećim dijelom na Bosnu, ali iz perspektive jednog autora (fra Ivana Jukića) i katoličkog (kršćanskog) segmenta stanovništva. Štampan je latinicom na, kako to fra Ivan Jukić kaže, „čistom hrvatskom jeziku, mada se u to vrijeme u Bosni, uglavnom koristila ćirilica, a jezik je nazivan bosanski. Časopis je bio kanal penetracije i širenja ideja ilirskog pokreta među bosanskim katolicima, koji je u konačnici ciljao ka nacionalnoj separaciji od ostalih naroda koji su živjeli u Bosni, a naročito od muslimana. Skoro da i nema tekstova (sadržaja) koji komuniciraju sa muslimanima, „bosanskim Turcima“.

Povijesne, kulturne i etnološke teme su obuhvatale povijesne događaje, ličnosti i obrede (običaje) hrvatskog korpusa. U prilog ovom zaključku idu činjenice da je prvi broj posvećen kardinalu Strossmayeru, a da su u rubrici „Književnost bosanska“ prikazani samo autori nemuslimani: Matija Divković, Stjepan Matijević, Pava Posilović, Stjepan Marković. U kasnijim brojevima ponovilo se isto; predstavljeni su: Ivan Bandulović, Ivan Ančić, Lovro Sitović, Marian Lekušić, Jeronim Filipović, Marko Dobretić, Filip Lastrić i drugi. Naravno, Jukiću je bilo dobro poznata i književna djelatnost bosanskih muslimana koji su, u Stambolu, na turskom jeziku, ili na arebici pisali veoma vrijedna književna djela. I kada je pisao o narodnim učionicama u Bosni i zagovarao ideju skupljanja sredstava za jačanje školstva, Jukić je mislio samo na škole „za hrišćane oba zakona“. Muslimanska djeca kao da nisu ni postojala. Sve ove činjenice su sasvim razumljive iz ugla tadašnjih prilika. Bilo bi nerealno očekivati u tom periodu i sa tog mjesta kulturne i političke ideje koje bi Bosnu vidjele na način na koji su je pokušali predstaviti deceniju i po kasnije Topal Osman-paša i novine štampane u Sarajevu.

¹⁶ Četvrti broj je izašao 1868. godine. Pripremljen je na inicijativu Redovničke mladeži bosanske u Đakovu a autor cijelog broja, osim jednog rada fra Marijana Šunjića, bio je fra Antun Knežević.

Zbog svega toga se samo djelimično možemo složiti sa ocjenom pojave „Bosanskog prijatelja“, koju je dao Ivan Lovrenović, da se s Jukićem i njegovim „Bosanskim prijateljem“ prvi put „u historiji javlja autorefleksija - autonomni znanstveni i intelektualni pogled na Bosnu i Hercegovinu i pokušaj artikuliranja njezinoga povijesnog, kulturnog i političkog identiteta iz nje same.“ Iza jedne ovakve kvalifikacije ostaje nedorečeno da je ta autorefleksija izvedena iz perspektive samo jednog dijela njenog naroda (kršćanskog), kao što ostaju nerazjašnjene i stvarne namjere izdavanja časopisa, naročito ako se imaju u vidu panslavističke ideje ilirskog pokreta koje je Jukić svim srcem prihvatio.

„Bosanski prijatelj“ ima povijesno-kulturološki i historiografski značaj za Bosnu u mjeri u kojoj su bosanski Hrvati (katolici) konstitutivni elementi (subjekti) bosanskog društva. Međutim, *Bosanski prijatelj* je neupitno doprinio nacionalnoj separaciji bosanskih katolika kao Hrvata od većinskog muslimanskog stanovništva i tako znatno umanjio realne šanse za kasnije projekte stvaranja bosanskog identiteta zasnovanog na izvankonfensionalnim obilježjima.

Doktrinarni okvir bosanskih novina

Autentične bosanske novine došle su kao dio državnog reformističkog projekta modernizacije Carstva čija je realizacija bila već odmakla na većem dijelu Carstva. Ustavnim zakonom Bosanskog vilajeta iz 1856. godine (*hatihumajun*) naloženo je osnivanje vilajetske štamparije i izdavanje vilajetskih zvaničnih (službenih) novina. Trebalo je proći deset godina da bi se u praksi realizirala ova odredba.

Vilajetska štamparija, poznata kao „*Sopronova pečatnja*“ – nazvana po Sopranu Ignjatu, štamparu, koji je na poziv bosanskog valije prešao iz Zemuna u Sarajevo, počela je sa radom 1866. godine. Štamparija je bila u početku privatno Sopranovo vlasništvo da bi je dva mjeseca nakon početka rada otkupile turske vlasti i pretvorile u Vilajetsku štampariju.¹⁷ U ovoj štampariji su štampane prve bosanske novine: *Bosanski Vjestnik*, *Bosna* i *Sarajevski Cvjetnik*. Zvanični list hercegovačkog vilajeta *Neretva* im se priključio 1876. godine.

Nabavka i pokretanje rada štamparije u Sarajevu 1866. godine bio je samo nužan, ali ne i dovoljan uvjet za pokretanje izdavačke djelatnosti pa i pojave novina u Bosni. Za pojavu novina su se trebali steći mnogo fundamentalniji uvjeti: promijeniti se politika (zakonodavno-pravni okvir) prema štampi i novinama na nivou Carstva, promijeniti se politička struktura Carstva, legitimizirati se ideja ograničene političke autonomije pokrajina na nivou cijelog Carstva, smanjiti se geostrateška premoć Osmanskog carstva i povećati moć i utjecaj zapadne civilizacije zasnovane na naučno-tehnološkom napretku. Trebao se u Bosni pojaviti srednji (građanski trgovačko-zanatski) sloj, elementarno pismen i svjestan globalnih i regionalnih političkih

¹⁷ Prvi direktor Vilajetske štamparije bio je Davič Hajim. Poslije njega bili su: Mehmed Šakir efendija Kurtćehajić (do smrti 1872), Halil Rifatbeg, Mehmed Akif, Javer efendija Baruh, Seid Šehamudin efendija. Posljednji je bio Kadri efendija (glavni slugač za turski, rodom Carigradlija).

zbivanja, sklon ka autorefleksiji svoje misije u funkciji interesa kolektiviteta, čime se prostor javnosti i diskursa (iz ljetnjikovaca i begovskih kula) proširio na trgove, káhve i druga javna mjesta. Uz sve to se trebao desiti i pritisak sa istočne i zapadne granice Bosne, iz Srbije i hrvatskih područja austrijskog carstva, koji je po pravilu praćen kritikom osmanskog carstva, te teritorijalnim i etničkim pretenzijama prema Bosni. Kada su se stekli svi ovi (nužni) uvjeti, tada je pojava Topal Osman-paše na mjestu bosanskog valije (šefa turske uprave u Bosanskom vilajetu) djelovala kao dovoljan uvjet za pokretanje prvih novina u Bosni.

Osman-pašina medijska inicijativa u Bosni bila je svakako u funkciji tadašnjeg veoma aktivnog i intenzivog nastojanja sultana i Visoke Porte da pokrenu unutrašnje integracione procese u carstvu i osnaže osjećanja lojalnosti i pripadanja tom carstvu, zašto joj je bila potrebna i štampa – koja bi podanike upoznavala sa zakonskim tekstovima i politikama vlade, suštinski reformskog karaktera – koji su u velikoj mjeri udovoljavali zahtjevima postavljenim u pobunama i različitim drugim formama izražavanja nezadovoljstva protiv prethodne osmanske administracije, kao i za odbranu od kritika i napada kojima su sultan i vlada bili u to vrijeme veoma često izlagani u stranoj štampi. Ali njen stvarni značaj je u postavljanju na dnevni red pitanja nacionalne identifikacije stanovnika Bosne, odnosno u pokušaju zaustavljanja procesa nacionalne i kulturne separacije stanovništva po osnovu vjeroispovijesti.

Mada su „Bosanski vjestnik“ i „Sarajevski cvjetnik“ bili privatni listovi, a „Bosna“ i „Neretva“ vladini, među njima nije bilo neke suštinske razlike sa stajališta determiniranosti državnim modelom štampe, na kome se zasnivao osmanski model javnog komuniciranja. To znači da su u sadržajnom i ideološko-političkom smislu bili uokvireni u tri strateške političke doktrine: 1) doktrina političke autonomije pod kišobranom centralne osmanske vlasti, 2) doktrina zamjene feudalne građanskom ekonomskom i političkom strukturom i 3) doktrina regionalnog bosanskog identiteta i interkonfensionalnog bošnjaštva.

Doktrina političke autonomije pod kišobranom centralne osmanske vlasti je dozvoljavala lokalpatriotske sadržaje pod uvjetom da ne dovode u pitanje lojalnost Osmanskom carstvu i centralnoj vladi i prihvatanje politika i obaveza koje iz tog proizlaze.

Lojalnost centralnoj vladi konceptualizirana je i racionalizirana u okviru modernog prosvjetiteljskog shvatanja države, kao nužnog uvjeta za blagostanje naroda. U uvodniku prvog broja „Bosanskog vjestnika“ piše:

„U njoj treba da se sve sile osredotoče, od nje uprava nad istima da izlazi, u njoj i čez nju da se interesi sviju njeguju, traže i nalaze. Razvijanje dakle i njegovanje sviju građanskih sila i otud proizlazećeg blaženstva naroda, jest zadatak države. U tom postoji njena moć i snaga, pa i samo pravo njenog obstanka. Je li pak državi dužnost, da bude njega i zaštita interesa skupnih, to ona ima i to neoborimo pravo, od svakog svoga pojedinog člana zahtijevati, da ju ovi podpomažu u sredstvima k postizanju njenih cjeli i zadataka. To nije više samo pravno načelo nego i sobstvena dužnost, prvonačelni interes. Jer

blagostanje države također je blagostanje naroda; njena sjajnost samo je odsjenak sobstvenog narodnog blaženstva.

Prihvatanje ove doktrine je odredilo političku poziciju listova. Nju karakteriše pozitivistički koncept očuvanja *statusa quo* koji funkcionira kao krajnji kriterij dopuštenog i prihvatljivog (objavljivog) javnog razmišljanja o političkoj poziciji i budućnosti Bosne.

„Kad priznamo državu kao živi organizam, to moramo i ovog članovima dopustiti živu djelatnost u izraženijoj mjeri. Kao avtonomisti u politici radujemo se, što se ovo naše shvaćanje slaže sa sistemom, koja je u najnovije vrijeme u turskom carstvu uvaženje dobila, jer organizacija vilajeta odgovara u teoriji političkoj avtonomiji, i sadrži dosta stihija koje dopuštaju i dalji razvitak u tom obziru. Nama je mило što imamo priliku opažati dobre posljedice te sisteme u Bosni i što ih možemo ne jedino na materijalnom polju zabeležiti. Ove posljedice mogu i borcima za avtonomiju u drugim državama kao praktični dokazi služiti... Ovo polje obdjelovati biće zaista blagodaran predmet za Bosanski Vjestnik“

Ovakav doktrinarni utjecaj je bilo moguće ostvariti pošto su sva četiri lista bila pod nekom vrstom materijalne potpore, pa i nadzora sadržaja¹⁸, od strane vilajetske vlade. Licence za izdavanje novina su podrazumijevale ne samo efikasnu zaštitu od njihovog podrivačkog djelovanja već i funkcionalno instrumentaliziranje u nastojanju turske uprave u Bosni da Tursko carstvo legitimira kao državu u modernom shvatanju koja je „zastupnik i zaštitnik interesa svih građana, odnosno svih vjeroispovijesti“.¹⁹

„Opšte je poznato, da su novine organ, koji izjavljuje i popravlja misli naroda i množine ljudstva, i koji dobre stvari rasprostranjava.“²⁰

Doktrina zamjene feudalne građanskom ekonomskom i političkom strukturom je sadržaj kako novina tako i vladinih intervencija u duhovnu i materijalnu stvarnost Bosne usmjerila na prosvjetni, kulturni i materijalni preporod (stvaranje infrastrukturnih uvjeta za tržišnu proizvodnju) koji je na društvenoj sceni trebao dovesti do zamjene bošnjačkog plemstva bosanskom buržoazijom i konstituiranja građanstva.

Kulturno-prosvjetna funkcija novina, u slučaju sva četiri lista, predstavljena je, u skladu sa tadašnjim trendovima, iz nacionalno romantičarske perspektive.

„Svom duševnom snagom trudićemo se, da duševno i tjelesno koristimo našoj braći i domovini.“

¹⁸ Vlasnici oba privatna lista: Ignjat Sopran i Mehmed Šakir Kurtćehajić su istovremeno bili uposlenici vilajetske uprave.

¹⁹ Muhamed Nuhić, *Komuniciranje od pećinskog crteža do interneta*, FPN, Sarajevo, 2000.

²⁰ Uvodnik u prvi broj *Neretve*, prema: Todor Kruševac, *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1978.

Iz uvodnika u prvi broj *Bosanskog vjestnika* vidimo da su pokretanje štamparije i izdavanje prvog broja ovih novina dio šireg projekta koji je pokrenula vilajetska uprava.

Pre neki dan započe nova ustanovljena pečatnja naša svoj rad. Ovo posebno privatno preduzeće uživa utoliko potporu, od strane vlade, da je bar početak njen u materijalnom obziru obezbeđen.

Pečatnja je ova ustrojena, da će moći kako sa kirilicom i latinicom, tako i turskim, grčkim i jevrejskim pečatiti. Vlastnik, želeći da radnja njegova što uspješnija bude, namjerava razna djela o svom trošku ili u ovdášnjoj iliti zemunskoj svojoj pečatnji da izdaje, i ista po mogućnosti nagrađuje, a vlada naprotiv prineće znamenite žrtve, da školsko učenje bolje unapredi, te će štampati o svom trošku sve potrebne školske knjige za učenike bez razlike vjeroispovjedi.

Očigledno je da se radilo o sveobuhvatnom projektu vilajetske uprave koji je trebao privredne, obrazovne i socijalne tokove u Bosni usmjeriti u pravcu u kojem su već krenule u centralnim dijelovima Carstva. Cilj je bio na društvenu pozornicu Bosne umjesto bosanskog (bošnjačkog) plemstva kao vodeću snagu podići trgovce i male industrijalce, „odnosno razvojem zanatstva, trgovine i izgradnjom cesta udariti temelje savremenom građanstvu“.²¹

Doktrina regionalnog bosanskog identiteta i interkonfensionalnog bošnjaštva kao nacionalne odrednice svih stanovnika Bosne utemeljene prvenstveno na zajedničkom bosanskom jeziku naznačajnija je odrednica politike koju je Topal Osman-paša pokušao realizirati u Bosni u periodu od 1861. do 1869. godine, kada je bio valija Bosanskog vilajeta. Suština joj je povratak na, u prethodnim stoljećima već osviještenoj predstavi o etnički jednorodnom, povijesno individualiziranom bosanskom narodu koji je tek sekundarno diferenciran različitim vjerskim identifikacijama.

U „Bosanskom vjestniku“ to je formulirano na slijedeći način:

„Bosanski narod izražava narodnost u potpunom smislu, koja nije samo genetična nego i istorično spojena sa ovom zemljom, i nju ograničavajući takođe ograničavana, ostala je nepovrijeđena različitošću vjeroispovjedi“.

Na taj način se osmanska uprava umiješala u proces nacionalnog definiranja kršćanskog stanovništva Bosne kojim se upravljalo iz susjedstva.²² Kroz novine, to je urađeno upotrebom bosanskog jezika, izbalansiranom vidljivošću svih etničkih skupina i njihovih vjerskih i kulturnih institucija i vrijednosti u sadržajima novina, otvorenosću novina za sve saradnike neovisno od etničke i konfensionalne pripadnosti i bespoštednom polemičkom odbranom Bosne i bosanskog identiteta od nasrtaja sa strana.

²¹ Adib Đozić, *Bošnjačka nacija*, Bosanski kulturni centar Sarajevo, 2003, str. 179

²² Đozić, isto, str. 179.

Ideja Topal Osman-paše bila je da nacionalni identitet stanovnika Bosne kristalizira unutar lingvističke zajednice. Politika upotrebe i standardiziranja bosanskog jezika bila je centralni aspekt nacionalne politike. Jezik koji su koristile novine imao je mnogo odlika jezika kojim se govorilo u Srbiji i Hrvatskoj ali i sasvim dovoljno različitosti, koje su se ispoljavale ujednačeno kod sve tri etničke bosanske skupine, da bi se mogao smatrati jedinstvenim i posebnim. Novine koje su izlazile u ovom periodu pod neposrednim utjecajem vilajetskih vlasti²³, od prvog broja „Bosanskog vjestnika“ do posljednjeg broja „Bosne“, koji je izašao u sedmici kada je Austro-Ugarska počela aneksiju, veoma dosljedno su istrajavale na afirmaciji i standardizaciji bosanskog jezika. Lično je valija Topal Osman-paša insistirao da se jezik u novinama naziva bosanskim, pravdajući to činjenicom da se one (novine) obraćaju cijelom narodu, bez obzira na vjeroispovijest. Urednici su ovu instrukciju provodili nešto liberalnije. Tako u u izvještaju o prvom ispitu u sarajevskoj školi autor jezik naziva hrvatskim a urednik u zagradi dodaje napomenu da je riječ o bosanskom jeziku.

²³ Prvi broj „Bosanskog vjestnika“ izašao je 7. aprila 1866. godine. Izlazio je sedmično, u početku petkom a potom (od petog broja) subotom na osam strana formata 25 X 84 cm. Imao je trostupačni slog teksta. Štampan je ćirilicom. U 1866. godini je izašlo 25 brojeva i dva posebna izdanja (ukupno 200 stranica) a u 1867. godini 12 brojeva. Prvih devetnaest brojeva je uredio Sopran Ignjat, zbog toga ga u istorijskim izvorima imenuju ne samo štamparam već i novinarom. Od dvadesetog broja uređivanje je preuzeo Miloš Mandić.

Prvi broj lista „Bosna“, zvaničnih novina (službenih novina) Bosanskog vilajeta izašao je 16. maja 1866. godine. Štampan je na turskom (arapskim pismom) i „bosanskom“ jeziku (ćirilicom) i izlazio jednom sedmično (ponedjeljkom). List je imao tri redovne rubrike: „Vilajetske vijesti“, „Unutrašnje vijesti“ i „Inostrane vijesti“.

U vilajetskim vijestima objavljavani su propisi, naređenja, imenovanja, razrješenja i sl. Inostrane vijesti su po pravilu bili prijevodi iz turske štampe, ali bilo je i vijesti iz drugih izvora. Unutrašnje vijesti su se odnosile na gospodarska, prosvjetna i druga pitanja. Urednici su bili: Mustafa Refet ef. Imamović, Mehmed Šakir Kurtćehajić, Salih ef. Biogradija, Javer Baruh i Kadić ef. Carigradija.

„Sarajevski cvjetnik“ (Gülşen-i saray) je bio poluzvanični političko-književni sedmični list. Štampan je u Vilajetskoj štampariji, a njegov osnivač i urednik bio je Mehmed Šaćir (Šakir) Kurtćehajić. Izlazio je u periodu od 26. decembra 1868. do 01. jula 1872. godine. Izašlo je ukupno 169 brojeva. List je štampan dvojezično – prva i četvrta strana štampane su arapskim pismom i turskim jezikom, a druge dvije ćirilicom i ijekavicom. Po nekim autorima list je imao oko 2000 pretplatnika, od kojih je 1000 bilo u Istanbulu. List „Neretva“ je počela izlaziti 19. februara 1876. godine kao zvanična (službena) novina novoformiranog vilajeta Hercegovina. U tehničkom i sadržajnom smislu uređivana je po modelu „Bosne“. Štampana je na formatu 29X44cm prva i četvrta stranica su štampane ćirilicom, na maternjem jeziku, kojeg Hamdija Kreševljaković naziva hrvatskim, a unutrašnje (druga i treća stranica) su bile na turskom (arabicom). Glavni urednik bio je Mehmed Hulusi, direktor vilajetske kancelarije. Posljednji broj je izašao 16. prosinca 1876. List je prestao izlaziti ukidanjem Hercegovačkog vilajeta, odnosno priključenjem teritorije koju je pokrivao ponovo Bosni. Ukupno je štampano 38 brojeva.

„Mala dječica razna ispovidanja, koja istor četiri mjeseca što učilište polaze, odlikovaše u ne samo krasnim čitanjem, već i mnogim govorenjem na izust, koje hrvatski (bosanski? Ur.), koje njemački, koje turski. Svoj gospodi vidjelo se je zadovoljstvo i veselje u licu”.

U isto vrijeme vodilo se računa da novine i tematski odražavaju etničku raznolikost i institucionalnu složenost koja je proizlazila iz činjenice da na jednom veoma skučenom prostoru djeluju institucije četiri svjetske konfesije. Maksimalno se ističu elementi zajedničkog života (jezik, običaji, životni uvjeti i svakodnevni problemi).

Teško bi bilo naći bilo koji sadržaj koji eksplicitno ili implicitno vodi zaključku (poruci) da je Bosna ekskluzivno bošnjačko-muslimanski prostor. To potvrđuje i etnički veoma šarolik spisak saradnika. Uz Kurtćehajića u „Sarajevskom cvjetniku“, za koji su historičari skloni reći da je bio list bosanskih muslimana, objavljivali su: Isak Kohen, Bogoljub Petranović, Đorđe Lazarević, Otto Blan, Sava Kosanović, Risto Aleksejević, Jovan Dukić, fra Grga Martić, mitropolit Dionizije (pod pseudonimom Ljubomir Bosančić), Ahmed Vehbi Hadži Trapić, Ali Rešid Rizvanbegović, Ahmed Čurčibadžić, Husein Zeći, Mulazim Ahmed Hamzi, Mustafa Kulusi i drugi. U novinama se dosljedno zagovara evropeizacija Bosne i bosanskoga društva, te tolerancija i razumijevanje među konfesijama i narodima, što je korespondiralo nacionalnoj politici u Bosni koju je zagovarala i provodila vilajetska uprava.

Zaključak

Topal Osman-paša i Mehmed Šakir Kurtćehajić su zakasnili na historijsku scenu na kojoj se dešavalo geostrateško prestrajavanje i civilizacijsko razgraničenje. Procesi nacionalne identifikacije bosanskih rimokatolika i pravoslavnih, podsticani kako iz Srbije tako i iz hrvatskih dijelova Habsburške monarhije, a utemeljeni na vjerskim posebnostima i epskim simbolima i tradiciji, već su bili nepovratno u zamahu i nisu ih mogli zaustaviti zakasnjele političke konceptualizacije interkonfesionalnog nacionalnog identiteta, a niti zakašnjele bosanske novine. Ideje o regionalnom bosanskom identitetu i integralističkoj viziji interkonfesionalne bošnjačke nacije i njihovi zagovornici nisu imale šanse. Iz Srbije se veoma agresivno napadnute, pošto bi njihovo prihvatanje od strane bosanskih pravoslavnih značilo stavljanje konačne tačke na teritorijalne pretenzije prema Bosni. Topal Osman-paša je po svoj prilici razumio kako pozadinu tako i krajnje konsekvence tih napada. Bilo mu je jasno da se bitka za granice Osmanskog carstva vodi na području nacionalnog definiranja i samodefiniranja stanovnika Bosne i da bi najsnažniju odbranu predstavljalo interkonfesionalno nacionalno osjećanje zasnovano na odanosti prostoru, kulturnoj memoriji i jeziku. U tom pravcu je naročito eksplicitno bilo pisanje „Sarajevskog cvjetnika“, odnosno Mehmeda Šakir Kurtćehajića. Kurtćehajić otvoreno i beskompromisno polemise kako sa kritičarima Osmanskog carstva i osporavateljima

Bosne kao multikofesionalne političke zajednice, tako i sa anacionalnim idejama panslavenizma, u kojima vidi opasnost po Osmansko carstvo. On u ljubavi prema Bosni i lojalnosti prema Osmanskom carstvu ne vidi protivrječnost, smatrajući da je stupanj autonomije koju je dobila Bosna, kao jedan od vilajeta unutar Osmanskog carstva dovoljno širok okvir za pokretanje procesa napretka svih njenih naroda, bez obzira na vjeroispovijest.

Osporavanja su, u nešto suptilnijoj formi dolazila i sa hrvatskih područja Habsburške monarhije. Otuda se širio snažan vjersko-simbolički utjecaj koji je vodio nepovratno ka duhovnoj separaciji katoličkog življa čiji je politički maksimum mogao biti samo suživot a ne i jedinstvo. Ni unutar bošnjačko-muslimanskog korpusa nije bilo jedinstva. Izostala je intelektualistička razrada koncepta interkofesionalne nacije koja bi jasno razdvojila koncept nacije od vjere i uvjerljivo odgovorila na prigovore tradicionalista da interkofesionalno bošnjaštvo vodi „kaurizaciji“. Za jedan takav projekat nije bio dovoljan Mehmed Šakir Kurtićhajić.

Izvori i literatura

- Ademović, Fadil: Prve novine i prvi novinari u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Nezavisna unija profesionalnih novinara u BiH..., 1997.
- Kreševljaković, Hamdija: Štamparstvo u Bosni i Hercegovini za turske uprave
Kreševljaković, Hamdija: Novinarstvo u Herceg-Bosni proje okupacije, Kalendar, Napredak, br.12, 01.01. 1923.
- Kruševac, Todor: Bosanskohercegovački listovi u XIX veku. Sarajevo: „V. Masleša“, 1978.
- Memija, Emina: Bosanski vjesnici: počeci štampe kod Bosanskih Muslimana. Sarajevo: El-Kalem, 1996., 126. str., NUB BiH. Bibliografija serijskih publikacija: 1992 -1996. Sarajevo: NUB BiH, 1997., Pejanović, Đorđe. Bibliografija štampe Bosne i Hercegovine: 1850 – 1941. 2. dop. izd. Sarajevo: V. Masleša, 1961.
- Nuhić, Muhamed: Komuniciranje od pećinskog crteža do interneta; FPN, Sarajevo, 2000.
- Dozić, Adib: Bošnjačka nacija, Bosanski kulturni centar Sarajevo, 2003.
- Zgodić, Esad: Bošnjačko iskustvo politike, Euromedia, Sarajevo, 1998.

Adresa autora

Author's address

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Dr. Tihomila Markovića 1
75 000 Tuzla
Bosna i Hercegovina
najil.kurtic@untz.ba

PRIKAZI, OCJENE, OSVRTI

Edna KLIMENTIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

UZ DESETI BROJ ČASOPISA *BOSANSKI JEZIK* (ISSN 1512-5696)

1. Pokretanje i programska orijentacija časopisa *Bosanski jezik*

U vrijeme kada je časopis *Bosanski jezik: časopis za kulturu bosanskoga književnog jezika* počeo izlaziti u Bosni i Hercegovini nije bilo časopisa lingvističke orijentacije. Zapravo je upravo te godine, sa zakašnjenjem od šest godina, objavljen jedan broj časopisa *Književni jezik* u izdanju Instituta za jezik u Sarajevu¹. Bilo je to vrijeme kada se bosanskohercegovačko društvo suočavalo sa posljedicama rata i ratnih razaranja koje su ostavile dubok trag u cjelokupnom životu te tako i u kulturi i nauci. Posebno se to osjetilo na polju izdavačke djelatnosti. Časopis je pokrenut iz stručnih i naučnih razloga i sa jedinstvenim ciljem da doprinese revitalizaciji i usmjerenju stručne i naučne lingvističke misli u Bosni i Hercegovini, kao i revitalizaciji i afirmaciji samoga naziva jezika kojim danas u Bosni i Hercegovini, i šire, govore svi oni koji taj jezik osjećaju svojim. Tako se Časopis pridružio do tada rijetkim izdanjima koja u svome nazivu promoviraju naziv bosanski jezik među kojim su za bosnistiku značajniji: *Bosanski jezik* (1991) Senahida Halilovića, *Rječnik karakteristične leksike u bosanskoj jeziku* (1992) Alije Isakovića i *Pravopis bosanskog jezika* (1996) Senahida Halilovića u izdanju Preporoda.

Časopis *Bosanski jezik* pokrenut je 1997. godine sa jasno naglašenom programskom orijentacijom u pravcu očuvanja svih jezičkih vrijednosti Bosne i Hercegovine. Izdavač je bio Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, a glavni i

¹ „Kao što je poznato, do 1992. godine *Književni jezik* pojavio se u dvadeset godišta (od 1972. godine), a neposredno pred sami rat dotada posljednji broj našao se u štampariji zbog čega nije objavljen sve do 1997. godine, iako na koricama toga broja stoji godina izdanja 1991, kada su članovi redakcije stavili svoj potpis za publikaciju. Nakon toga – 2003. godine *Književni jezik* počinje s ponovnim nažalost neredovnim izlaženjem, koji je na duže vrijeme prekinut od 2007, kada je objavljen dosada posljednji broj ovoga glasila zaveden pod brojem 23/1” (KJ 2013: 5).

odgovorni urednik prvoga broja bio je prof. dr. Ahmet Kasumović. U uređivačkom odboru su bili još i Asim Halilović, Naila Valjevac, Nedžad Pašić, Rašid Durić i Enes Kujundžić. U prvome broju Časopisa članovi Uređivačkoga odbora naznačili su osnovne ciljeve koje Časopis želi postići. Neki od njih su:

- Osnovna orijentacija pri uređivanju Časopisa zasniva se na svim jezičkim vrijednostima Bosne i Hercegovine.

- Časopis će istraživati kulturu bosanskoga jezika, valorizirati je, baštiniti i sugerirati uspostavljanje standarda (rječnik, gramatika, pravopis...)

- Bitan cilj koncipiranja Časopisa bit će osvjetljavanje veze bosanskoga jezika s orijentalnim jezicima (arapski, turski, perzijski jezik), germanskim, romanskim te drugim jezicima.

- Radi fotografiranja jezičkoga stanja s aspekta sinhronije i dijahronije Časopis će objavljivati, pored znanstvenih i stručnih jezičnih radova, i karakterističnu (ilustrativnu) prozu i poeziju, te esej i kritiku, prikaz i sl.

- U objavljenim priložima bit će zastupljene sve razine funkcioniranja bosanskoga jezika.

- Časopis će značajnu pažnju posvetiti karakteristikama bosanskoga jezika u dijaspori (BJ 1997).

1.1. O kontinuitetu izlaženja časopisa *Bosanski jezik*

Prva tri broja izlazila su u kontinuitetu, po jedan broj godišnje, a zatim je uslijedio zastoje u izlaženju pa je četvrti broj objavljen tek 2005. godine. Glavni i odgovorni urednik još uvijek je bio Ahmet Kasumović, a Uredništvo je djelovalo u nešto izmijenjenom i podmlađenom sastavu: Sanja Berberović, Nihada Delibegović-Džanić, Meliha Hrustić, Adisa Imamović, Ahmet Kasumović, Sead Nazibegović, Marica Petrović i Amira Turbić-Hadžagić. Od ovoga broja u časopisu djeluje i međunarodni recenzentski savjet kojeg čine: Josip Silić (Zagreb), Mario Brdar (Osijek), Rita Brdar-Szabó (Budapest), Wayles Browne (Ithaca), Rašid Durić (Marburg), Ahmet Kasumović (Tuzla), Ljiljana Kolenić (Osijek), Iva Lukežić (Rijeka), Vesna Požgaj Hadži (Ljubljana), Dževad Jahić (Sarajevo), Juhani Nuorluoto (Helsinki), Kirbaç Selçuk (Istanbul), Ivana Trbojević (Beograd), Silvya Trogu (Milano) i Marija Turk (Rijeka).

Nakon tri godine pauze 2008. godine izlazi i peti broj Časopisa. Uredništvo ovoga broja čine: Ahmet Kasumović, Refik Bulić, Amira Trbić-Hadžagić, Marica Petrović, Marijana Nikolić, Sead Nazibegović. Međunarodni recenzentski savjet ovoga broja čine: Josip Silić (Zagreb), Wayles Browne (USA), Rašid Durić (Marburg), Ahmet Kasumović (Tuzla), Silvya Trogu (Milano), Josip Baotić (Sarajevo), Ismet Smailović (Banja Luka), Dževad Jahić (Sarajevo), Ivana Trbojević (Beograd), Ljiljana Kolenić (Osijek), Juhani Nuorluoto (Helsinki). Šesti i sedmi broj uslijedili su u kontinuitetu, a urednici i recenzenti su ostali neizmijenjeni sve do osmoga broja (2011).

Od 2011. godine *Bosanski jezik* nastavlja rad sa izmijenjenim uredništvom. Tako je ulogu glavnog i odgovornog urednika preuzeo prof. dr. Refik Bulić, a Uredništvo čine: Remzija Hadžiefendić-Parić, Amira Turbić-Hadžagić, Marica Petrović, Marijana Nikolić, Sead Nazibegović, Azra Verlašević i Izet Beširović. Međunarodni urednički savjet osmoga i devetoga broja Časopisa čine: Josip Baotić (Sarajevo), Wayles Browne (Ithaca), Enver Halilović (Tuzla), Senahid Halilović (Sarajevo), Dževad Jahić (Sarajevo), Marko Jasenšek (Maribor), Najil Kurtić (Tuzla), Zrinjka Glovacki-Bernardi (Zagreb), Mario Brdar (Osijek), Hasnija Muratagić-Tuna (Sarajevo), Ivo Pranjković (Zagreb), Josip Silić (Sarajevo), Yusuf Ziya Sümbüllü (Aydin) i Aleksander Urkom (Budapest).

2. Oblikovne karakteristike Časopisa prema uredničkim razdobljima

Radi bolje preglednosti i mogućnosti praćenja napredovanja i razvijanja Časopisa izvršili smo periodizaciju časopisa na dva urednička razdoblja. Prvo uredničko razdoblje odnosi se na period od 1997. do 2010. godine, kada je glavni i odgovorni urednik bio Ahmet Kasumović. U tome razdoblju objavljeno je sedam brojeva časopisa. Tokom godina izlaženja uredništvo je nastojalo napraviti prepoznatljivu tehničku formu i izgled samoga Časopisa te ga u tom smislu učiniti praktičnim za iščitavanje. Već u prvom broju časopisa uz svaki članak pojavljivao se sažetak na bosanskome i engleskome jeziku. Od četvrtoga broja uvedena je klasifikacija radova po sistemu univerzalne decimalne klasifikacije (UDK), a sažecima su dodane i ključne riječi, na bosanskome i engleskom jeziku, kao i dvojezični naslovi članaka.

Drugo uredničko razdoblje obuhvata zapravo dva do danas objavljena broja u periodu od 2011. do 2012. godine. Izmjenom glavnog i odgovornog urednika izvršene su i izmjene u izgledu i tehničkim predispozicijama časopisa. Tako su u osmi i deveti broj uvedene tri tematske cjeline:

- Rasprave i članci
- Prilozi
- Prikazi, ocjene i osvrti.

Od osmoga broja uvedena je i kategorizacija tekstova prema međunarodnim standardima za radove u rubrici *Rasprave i članci*. Radovi su kategorizirani kao originalni naučni radovi ili kao pregledni radovi. Na osnovu direktnoga uvida (*de visu*) utvrdili smo broj kategoriziranih radova u dva posljednja broja.

Broj časopisa	Originalni naučni rad	Pregledni rad
Bosanski jezik br. 8	6	4
Bosanski jezik br. 9	10	2

Radovi svrstani u rubriku *Prilozi* klasificirani su, ali nisu kategorizirani. Takva su dva rada, po jedan u svakom od brojeva. U rubrici *Prikazi, ocjene i osvrti* objavljena su tri rada, bez klasifikacijskoga indeksa i bez kategorizacije.

3. Pitanje autorstva i institucija

U periodu od 1997. do 2012. godine, u devet objavljenih brojeva, ukupno je objavljeno sto trinaest članaka, najviše u petom broju (šesnaest članaka). Dominiraju jednoautorski radovi, ali ima i nekoliko radova sa dva ili više autora.

Broj časopisa	Broj članaka	Broj autora	Broj jednoautorskih radova	Broj radova u koautorstvu	Radovi glavnog urednika	Radovi autora sa Univerziteta u Tuzli	Radovi autora sa drugih institucija	Radovi inostranih autora
1	13	13	13	/	2	6	4	3
2	8	7	8	/	/	3	5	/
3	10	10	10	/	/	6	4	/
4	15	12	11	4 (dva autora)	5	12	1	2
5	16	16	16	/	1	10	6	/
6	11	11	10	1 (3 autora)	1	6	1	4
7	13	13	13	/	1	11	1	1
8	12	12	11	1	2	9	3	/
9	15	16	14	1	2	10	4	1
SVEGA:	113	/	106	7	14	73	29	11

Tabelarni prikaz rezultata istraživanja pokazuje da su sto šest jednoautorskih radova, a da je samo sedam njih rađeno u koautorstvu. Interesantno je da se u broju osam javlja koautorstvo u vidu saradnje među istraživačima Univerziteta u Tuzli i Sarajevu.

Uz Ahmeta Kasumovića najproduktivniji autori Časopisa su Refik Bulić, sa osam objavljenih radova, i Amira Turbić-Hadžagić, sa šest objavljenih radova.

Analiza je pokazala i da je najviše autora (73) sa institucije koja je izdavač Časopisa (Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli). Dvadeset devet radova su objavili autori koji djeluju van institucija Univerziteta. Autori jedanaest radova su iz inostranstva. Posebno je ovaj podatak značajan ukoliko se ima u vidu programska orijentacija Časopisa u smislu obrađivanja tema lokalnoga, ponekad i regionalnog karaktera. S jedne strane on ukazuje na otvorenost časopisa prema autorima sa drugih

institucija i iz inostranstva, a s druge strane ukazuje na zaineteriranost drugih da se bave temama iz oblasti bosnistike.

U daljim razmatranjima pozabavili smo se podacima o institucijama sa kojih dolaze autori pa je tako utvrđeno da je jedanaest autora sa Univerziteta u Sarajevu, šest ih je sa Univerziteta u Zenici i pet sa Univerziteta „Džemal Bijedić” u Mostaru, što ukazuje na postojanje saradnje među autorima koji djeluju na najznačajnijim univerzitetima u Bosni i Hercegovini.

Univerzitet u Sarajevu	Univerzitet u Zenici	Univerzitet „Džemal Bijedić” Mostar	Ostalo
11	6	5	5

U okviru saradnje sa inostranstvom uočena je saradnja sa Univerzitetima u Zagrebu, Osijeku i Prištini.

4. Vidljivost časopisa

Vidljivost svakog časopisa izuzetno je važna autorima koji u njemu objavljuju svoje radove.

Časopis Bosanski jezik je uvršten u dvije prestižne svjetske baze podataka: EBSCOhost i C. E. E. O. L. (Central and East European Online Library).

Unutar baze *The Modern Language Association* (MLA), koja je široj javnosti dostupna putem EBSCOhost servisa, od osmoga broja indeksiran je i časopis Bosanski jezik.

Izuzetno je značajan i ulazak Časopisa u *Central and Eastern European Online Library* (C.E.E.O.L). Ovo je do danas najznačajniji online arhiv za pristup časopisima iz oblasti društvenih i humanističkih nauka i izuzetno je značajan za istraživače Centralne i Istočne Evrope. Članci časopisa Bosanski jezik u ovoj bazi nalaze se u slobodnom pristupu (*full format*) i čitljivi su svim zainteresiranim korisnicima². Olakšani pristup punome tekstu izuzetno je značajan za časopise koji nemaju komercijalnu svrhu i nisu namijenjeni preprodaji već samo distribuciji među naučnim i istraživačkim institucijama. Na taj način rezultati istraživanja objavljeni u člancima dostupni su široj javnosti koja ih može valorizirati, ocjenjivati i koristiti u vlastitim istraživanjima. Svi članci su bibliografski opisani prema uvjetima koje propisuju međunarodni standardi. „Prednost ovoga arhiva je što formira normativnu datoteku autora pojedinačnih zemalja čiji su sadržaji arhivirani”(Arslankadić 2009: 161).

² Pristup nekim od tekstova iz drugih časopisa u ovoj bazi nije moguć bez pretplate pa je za zainteresirane korisnike važno da se pretplate, o čemu se informacije mogu naći na www.ceeol.com.

5. Zaključak

Časopisi koji promoviraju bosanski jezik i afirmiraju istraživanja u oblasti lingvistike danas su brojniji. Značajniji među njima su oni koji izlaze u okrilju institucija koje se bave naukom o jeziku: *Književni jezik* (Institut za jezik u Sarajevu), *Pismo* (Bosansko filološko društvo) *Bosanski jezik* (Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli). Odnedavno je pokrenut još jedan časopis srodne orijentacije pod nazivom *Bosnistika plus* u izdanju Instituta za bosanski jezik i književnost u Tuzli. Pod okriljem istoga izdavača izlazi i elektronski časopis *Lingvazin*. Izuzetno značajno mjesto među njima pripada našem časopisu. *Bosanski jezik* danas okuplja afirmirane lingviste, ali i mlade koji žele da se okušaju u lingvističkim istraživanjima. Svi oni objavljuju radove iz različitih lingvističkih područja: povijest jezika, gramatika, leksikologija, sociolingvistika, kontrastivna analiza bosanskoga jezika i nekog od stranih jezika i sl. Časopis je uvršten u dvije baze podataka: EBSCO i C. E. E. O. L. (Central and East European Online Library).

Izvor

Bosanski jezik: časopis za kulturu bosanskoga književnog jezika 1-9, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Tuzla

Literatura

- Arslankadić, Merima (2009), *Bosniaca* u svjetskim bazama podataka, *Bosniaca*, Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo, str. 160-161.
- Jokić, Maja; Krešimir Zauder (2013) Bibliometrijska analiza časopisa Sociologija sela / Sociologija i prostor u razdoblju od 1963.-2012., *Sociologija i prostor 51*, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb, str. 331-349.
- Kalajdžija, Alen (2013), Predgovor, *Književni jezik*, Institut za jezik, Sarajevo
- Kujundžić, Enes (2006), *Bibliografija i metodi citiranja*, Javna biblioteka „Alija Isaković”, Gradačac
- Šabotić, Izet (2012), *Časopis Arhivska praksa (1998.-2012.): doprinos razvoju arhivske djelatnosti u Bosni i Hercegovini: u povodu petnaest godina izlaženja*, Arhiv Tuzlanskog kantona i Društvo arhivskih zaposlenika Tuzlanskog kantona, Tuzla

UPUTE ZA AUTORE

Časopis *Bosanski jezik* izlazi od 1997. godine a izdaje ga Odsjek za bosanski jezik i književnost Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. Časopis je indeksiran u EBSCO bazama podataka. U časopisu se objavljuju radovi iz bosnistike, slavistike, opće i kontrastivne lingvistike te iz drugih srodnih oblasti. Radovi mogu imati do 30.000 znakova, bez bjelina. Objavljuju se samo ranije neobjavljeni radovi koji dobiju dvije pozitivne recenzije. Radovi se kategoriziraju. Časopis nije u mogućnosti isplaćivati autorske honorare pa se samim slanjem rada u časopis autori odriču autorskog honorara, a ujedno daju saglasnost za objavljivanje sažetka ili cijeloga svoga rada na internet stranici časopisa i u bazama podataka u koje je časopis uključen. Časopis je besplatan.

Radove treba slati e-mailom na: **bosanski.jezik@yahoo.com**. Radovi se šalju u standardnom formatu A4 (Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5). Bilješke treba da budu na dnu stranice. Rukopis treba urediti i numerirati na sljedeći način:

0. stranica: naslov i podnaslov, ime(na) autora, ustanova, adresa ustanove i e-mail autora, a za autore bez zaposlenja samo mjesto stanovanja i e-mail;

1. stranica: naslov, podnaslov, sažetak i ključne riječi na jeziku kojim je rad pisan (odnosi se na rasprave i članke);

2. stranica i dalje: glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta, sažetak i ključne riječi na engleskom jeziku. Ako je tekst pisan na engleskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta, sažetak i ključne riječi na bosanskom jeziku.

Popis izvora i literature počinje na novoj stranici.

Na kraju rada treba dodati sve posebne dijelove koji nisu mogli biti uvršteni u tekst (crteži, tablice, slike i sl.).

Ako se u radu numeriraju odjeljci, treba nastojati da se koriste najviše tri nivoa. Nivoje treba označavati arapskim brojevima (1. / 1.1. / 1.1.1.) i za različite nivoje treba upotrebljavati različite tipove slova:

1. Masnim slovima (*Times New Roman*)

1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (*Times New Roman*)

1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (*Times New Roman*)

Prije novog odjeljka s naslovom treba ostaviti dva prazna retka, a između naslova i odjeljka po jedan prazan redak.

Sve primjere u radu treba pisati kurzivom.

Podaci o autoru citiranog teksta pišu se u zagradama a sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te broja stranice nakon dvotačke i bjeline, npr.: (Matthews 1982: 23). Ako broj stranice nije značajan, navodi se samo prezime autora i godina objavljivanja rada (Matthews 1982).

Kraći citati počinju i završavaju se navodnicima, a duži citati oblikuju se kao poseban odjeljak – odvajaju se praznim redom od prethodnog dijela teksta, pišu se uvučeno, bez navodnika, kurzivom i veličinom slova 10.

Kad se u radu navode primjeri koji se normalno ne uklapaju u rečenicu, oni se označavaju arapskim brojkama u zagradama i odvajaju od glavnog teksta praznim redom. Ako je primjere potrebno grupirati, oni se mogu označavati brojkom i malim slovima, npr.: (1), (1a), (1b), (1c) itd.

Na posebnoj stranici na kraju teksta navodi se naslov **Literatura** a ispod naslova navodi se korišćena literatura

Bibliografske jedinice navode se abecednim redom prema prezimenima autora. Svaka bibliografska jedinica piše se u zasebnom odjeljku a drugi i svaki naredni red je uvučen.

Između bibliografskih jedinica nema praznih redova. Radovi istog autora redaju se hronološki – od ranijih radova prema novijim. Ako autor ima više radova objavljenih u jednoj godini, oni se obilježavaju malim slovima, npr.: 2010a, 2010b, 2010c itd.

Ako se u radu navodi više od jednog članka iz iste knjige, onda tu knjigu treba navesti kao posebnu bibliografsku jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicama za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora u bibliografskim jedinicama treba pisati u cijelosti.

Svaka bibliografska jedinica treba biti napisana tako da ima sve sljedeće elemente, redosljed i interpunkciju:

- prezime prvog autora, ime, ime i prezime drugih autora (odvojeni zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja napisana u zagradi nakon koje slijedi zarez;
- naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja dvotačka;
- uz članke u časopisima navodi se ime časopisa, godište i broj, zatim zarez i nakon zareza brojevi stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama navodi se prezime i ime urednika, nakon zareza skraćena ur., potom naslov knjige iza koga slijedi zarez i nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;

- uz knjige i monografije po potrebi se navodi izdanje, niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- ako neka publikacija ima dva ili više izdavača, onda se između podataka o izdavačima stavlja pravopisni znak tačka-zarez;
- naslove knjiga i nazive časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba obilježavati navodnim znacima.

Primjeri:

- Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo
- O'Grady, William, Michael Dobrovolsky, Mark Aronoff (1993), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, Second Edition, St. Martin's Press, New York
- Tošović, Branko, Arno Wonisch, ur. (2009), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz; Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo
- Šator, Muhamed (2008), "Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske", *Bosanski jezik* 5, 103–131.
- Vajzović, Hanka (2005), "Alhamijado književnost", u: Svein Mønnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 175–215, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo

GUIDELINES FOR AUTHORS

Bosanski jezik has been published since 1997. by Bosnian Language and Literature Department of Philosophy Faculty, Tuzla University. It publishes papers in Bosnian studies, general linguistics, contrastive linguistics and other related areas. Papers can have up to 30.000 characters without spaces. Only the papers with two positive reviews which have not been published elsewhere will be accepted. The papers are categorized. The journal cannot afford to pay the fees to the authors. Therefore, by sending the paper to this journal, the authors waive their right to any compensation, and at the same time they give their consent to publish the abstract or the whole paper on the web-site of the journal and in databases in which the journal is registered. The journal is distributed for free.

E-mail the paper to: **bosanski.jezik@yahoo.com**. Submit the manuscript in standard A4 format (Times New Roman 12, spacing 1,5). Use footnotes rather than endnotes. The manuscript is to be organized as follows:

page 0: title, subtitle name(s) of the author(s), affiliation, address of the institution, author's e-mail address, and for authors without affiliation only the home address and the e-mail;

page 1: title, subtitle, abstract and key words in the language in which the paper is written;

page 2 and on: body of the text.

If the text is written in the Bosnian language, add the title, the abstract and key words in English at the end. If the text is written in English, add the title, the abstract and key words in Bosnian at the end.

References begin on this page.

Any special matter (i.e. drawings, tables, figures) that could not be integrated into the text should be added at the end.

If you use numbering in the text, avoid using more than three levels. All sections in the text should be numbered with Arabic numerals (1. / 1.1. / 1.1.1.); use different font types for section titles at the different levels:

1. Bold (Times New Roman)

1.1. Number in bold but title in bold italic (Times New Roman)

1.1.2. Number in roman but title in italic (Times New Roman)

Section titles should be preceded by two blank lines and followed by one blank line.

Use italics for all cited linguistic forms and examples in the text.

Write the citation in parentheses consisting of the author's surname, the year of publication, and, where relevant, the page number after a colon and a space, for example, (Matthews 1982: 23). If the page number is irrelevant, write only the author's surname and the year of publication (Matthews 1982).

Wrote short quotations between quotation marks; longer quotes form a separate paragraph – separated from the preceding text with a blank space. They are indented, without quotation marks, written in italics, font size 10.

When giving the examples which normally do not fit in the sentence, mark them with Arabic numerals in brackets and separate them from the main body of the text by leaving spaces before and after. Use lowercase letters to group sets of related items, for example (1), (1a), (1b), (1c) etc.

At the end of the manuscript, beginning on a separate page, write the heading **References**, and provide a full bibliography below.

Arrange the entries alphabetically by surnames of authors, with each entry as a separate hanging indented paragraph. Entries should not be separated by blank lines. List multiple works by the same author in ascending chronological order (oldest first, newest last). Use suffixed letters a, b, c, etc. to distinguish more than one item published by a single author in the same year, for example 2010a, 2010b, 2010c etc.

If more than one article is cited from one book, list the book as a separate entry under the editor's name, with crossreferences to the book in the entries for each article.

Write full names of the authors in the entries.

Each entry should contain the following elements, in the order and punctuation given:

- surname of the first author, name, names and surnames of other authors (separated by a comma from other names and surnames);
- year of publication in parentheses, followed by a comma;
- title and subtitle of the manuscript, separated by a colon;
- for articles in journals, write the name of the journal, year and number, followed by a comma and the page numbers of the first and the last page of the article;
- for articles in books, write the surname and the name of the editor, followed by a comma and the abbreviation ed., and then the title of the book, followed by a comma and the page numbers of the first and the last page of the article;

- for books and monographs, where necessary, write the series, the volume and the issue number (where necessary), the publisher and the place of publishing;
- if a publication has two or more publishers, separate their names by a semi-colon;
- write book titles and journal names in italics;
- use quotation marks for titles of articles from journals or conference proceedings.

Examples:

- Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo
- O'Grady, William, Michael Dobrovolsky, Mark Aronoff (1993), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, Second Edition, St. Martin's Press, New York
- Tošović, Branko, Arno Wonisch, ur. (2009), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz; Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo
- Šator, Muhamed (2008), "Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske", *Bosanski jezik* 5, 103–131.
- Vajzović, Hanka (2005), "Alhamijado književnost", u: Svein Mønnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 175–215, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo

UDK

Mr. Edna Klimentić

Štampa / Printed by
OFF-SET Tuzla

Svi primjerci su besplatni.

Ovaj broj štampan je uz finansijsku pomoć Federalnog ministarstva za obrazovanje i nauku.

ISSN 1512-5696

